

М. Приходько

на
роздоріжжя
смерти

М. Приходько

На Роздоріжжях Смерти

Пам'яті мого замордованого батька
і тих мільйонів знедолених українців
і українок, що полягли в безвісних
могилах Сибіру, присвячую цю
книжку.

Автор.

diasporiana.org.ua

Накладом і Друком
ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ ТРИЗУБ
Винипег, Манітоба

1949

Printed by

Trident Press Limited,
210—216 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

Printed in Canada.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Мартирологія українського народу під кривавим большевицьким режимом, ті міліони жертв, які поніс наш народ і несе досі, ті невимовні страждання, які терплять міліони українців, здається, таки доходять до свідомості цивілізованого світу й пробивають мур його холодної байдужності. „Залізна заслона”, відко, вже не здолає закрити від цього світу страждань українського народу. Помалу виростає ціла література тих, хто на власній шкірі зазнав большевицького „раю” і кому пощастило вирватись з того „раю” на свободу. Серед цієї літератури єсть уже немало талановитих і цінних творів, та, на жаль, майже всі вони писані лише мовою українською і тому доступні лише українським читачам, а треба, щоб їх читав широкий світ і знав про наші страждання. Тим більше, що прихильники большевизму, а їх повно тепер скрізь, — хто широко, а хто з несвідомості — запевняють світ, що все, що пишеться й говориться проти большевизму, є вигадкою, явною неправдою. Яке значіння має для виявлення і розкриття того жаху, що криється за „залізною завісою”, показав недавній судовий процес В. Кравченка в Парижі. Про цей процес заговоривувесь світ. І хоч сам Кравченко заявив, що він тільки „общерос” і є чужою для українців людиною, проте в ділі боротьби з большевизмом зробив він дуже багато. Цього ми не будемо заперечувати.

Але нам хотілось би, щоб заговорили самі українці, ті що витерпіли на самих собі увесь жах нелюдського большевицького режиму. Книга М. Приходька є як раз одною з таких книг, які змальовують яскраво життя під большевицькою владою і все те море крові і сліз, яке проливає український народ. Треба мати сильні нерви, щоб перечитати книгу М. Приходька, і треба не мати в собі серця, не мати жадного людського почуття, щоб, прочитавши ту книгу, не перейнятися до глибини души ненавистю й огидою до злочинної большевицької влади та співчуттям до її жертв. Книга М. Приходька найбільше цінна саме тим, що вона подає факти, і ми з кожного її рядка відчуваємо, що автор пише кровлювого серця, що він сам зазнав на собі все те, про що він пише. Мало сказати, що книга його — талановита: вона просто зворушуюча, потрясаюча. Спокійно її читати не можна. І

серед літератури, присвяченої стражданням українського народу під владою червоного Кремля, книга М. Приходька, яку оце випускає в світ видавництво „Тризуб”, безперечно візьме одно з перших місць. Вона повинна бути початком тої літератури, яка чим далі буде вже зростати і яка залишиться вічною памяткою нечуваної ще в світі Голгофи, яку довелось тепер переходити нашому українському народу.

Д. Дорошенко.

ПЕРЕДМОВА

В неписаній історії Советського Союзу 1937-38 роки називають періодом “Єжовщини”.

Був це час, коли по всьому СССР, а найбільше по Україні перекочувався черговий 9-й вал безоглядного терору, продиктованого кремлівськими володарями.

Терор той був скерований проти людей усіх соціальних прошарків: від ученого-академика, до п'яници-жебрака; від військовика найвищого рангу і наркома, до найдрібнішого урядовця-функціонера і найзледнішого колгоспника. Це була акція запланована Кремлем у грандіозних маштабах. Розрахована вона була на те, щоб знищити сотні тисяч людей, які могли критично мислити про настанови комуністичної диктатури і, в певних умовах, стати потенціальними ворогами нестерпного тоталітарного режиму.

Вже очевидно тоді було задумано “оборонну” війну з Фінляндією і “звільнення братів” західної України, Балтиччини, Польщі. Запілля повинне бути здатним лише на те щоб прославляти найменші слово і діло “наймудрішого з наймудріших—рідного батька Сталіна”.

Друге завдання акції полягало в тому, щоб постачити в Сибірські ліси, золотоносні копальні Колими, безлюдні береги північних морів і безводні пустелі Казахстану—мільйони невільників на каторжну працю.

Вже 20 років проминуло від дня проголошення комуністичної революції в СССР, а обіцянний комуністами рай для всіх трудящих не приходив: трудяць жили, (як живуть і тепер), і напівголодні, обідрані, обдурені. Тепер ще раз треба було звернути провину “вождів” на шкідницьку діяльність “ворогів народу” та чужоземної агентури”, що по-пролазила у всі ділянки совєтського господарства. Знайдіть громадян СССР, що жили ви голодні й холодні лише дякуючи діяльності “ворогів народу”, а тепер вклоніть голову перед мудростю вождя, бо він ще раз урятував вас від остаточної загибелі.

А насправді, Кремль хотів спокійно, без найменшого відгомону в масах снувати далі свої темні пляни для внутрішнього вжитку і експорту. Йому треба було також зреалізувати пляни видобутку золота; лісозаготівлі; будівництва фабрик, дорог і каналів у безлюдних, холодних і пустельних районах СССР.

Найвигідніше можна було зробити це примусовою

працею безсловесних мільйонів. Людське нещастя і незліченні жертви не йшли в рахунок,- їх можна поповнити. І яким безсороюмним глумом звучало, широко пропаговане в пресі гасло Сталіна: “Самим цінним капіталом в СССР, являється чоловік!”

Головнокомандуючим виконавцем чергового кровопускання був особистий секретар Сталіна — Микола Єжов. 1937 р. Його було призначено Наркомом НКВД СССР

До того часу загал нічого не чув про Єжова, так як і тепер не знає хто розпоряджається виконанням найтаемніших постанов в передпокої Сталіна.

Відразу після призначення, в центральних органах комуністичної преси “Правді” та “Ізвестіях” з’явилися передові статті про шкідницьку діяльність “ворогів народу” в СССР. В тих статтях, досі безвісного Миколу Єжова було названо “любимим наркомом Сталіна”. Майже одночасно з тим, з’явилися в продажу і портрети Єжова.

Цього було досить: мов за помахом чаюдійної палички, преса і радіомовлення всього СССР захлиналися у вихвалаючі незміряних заслуг і властивостей “любимого наркома”. Його призначення називали черговим проявом великої прозорливості “геніяльного вождя народів”, що власно викрив “підступну діяльність ворогів народу”.

Десь за мовчазними стінами Сталінового кабінету було дано вказівки і Єжов почав їх реалізувати. Протягом короткого часу сотні тисяч людей було постріляно, мільйони вивезено в загратованих ешелонах до пустельних просторів “соціалістическаво атечества”, на рабську працю і повільну смерть. Але формальності було додержано: усі заарештовані перейшли слідчі камери. Самі слідчі(!), закотивши рукави, оброблювалися чотирьохгранными ніжками від стільця, гумовою палицею, чи ще якимсь “аргументами” слідчого і примушували свої жертви писати дивовижні легенди про шкідництво, диверсію, шпигунство, тощо.

Справи тих, що витримували страшні тортури і не писали, “оформлювали” за допомогою “свідків”—сексотів НКВД, чи за допомогою очних зіставлень з тими, що вже навчилися писати і говорити будьшо на вимогу слідчого. “Слідство” провадилося тільки вночі, удень — звідка, лише в спокійних випадках, чи для полагодження формальностей. Справи ішли безкінечним потоком на закриті суди НКВД, де засуджували позаочно, читаючи лише висновок слідчого.

Саме в ті часи, в пресі і на транспарантах у прилюдних місцях з’явилося гасло: “Каждий гражданін СССР має право на отриманій суд і захисту!”

Така тактика советів є незмінною за весь час їхнього панування. Коли в країні панує голод, газети пишуть про "щасливе, заможне життя", коли люди, під неофіційною загрозою звільнення з роботи, змушені за останні копійки, підписуватися на державну позику, газети не вмовляють про те що зі всіх кінців СССР надходять до уряду вимоги випустити нову позику.

Американці і європейці, що навіть не можуть уявити про можливість такої безсороної брехні у вічі від уряду, не вірять, що так може бути десь в іншій країні, а зокрема в СССР, що на кожному кроці рекламиує себе за найдемократичнішу країну світу". Не можуть вони зрозуміти того навіть під час відвідин СССР. Кожний чужинець, що потрапляє туди, має неодмінного, видимого, чи не видимого провідника, що діє за інструкціями НКВД. Навіть коли б хотів той провідник щось розповісти чужинцеві так як воно виглядає насправді, він не може того зробити, бо пізніше, коли чужинець напишє про це в пресі, навіть затайвши ім'я оповідача, провідник дістане кулю в потилицю. І як наївно виглядає той американець, що залишившися з провідником віч-на-віч у своїй кімнаті, (очевидна річ—устатковані таємні мікрофонами) заявляє: "тепер ми можемо поговорити цілком одверто!"

Не один з чужинців писав уже про те, що в колгоспах України люди живуть заможно, добре вдягнені, багато співають і танцюють (!) Не міг тільки той кореспондент написати, що він побував у одному із спеціальних колгоспів, зорганізованих для показу чужинцям і різним робітничим делегаціям із закордону та власних центрів. Я також побував у двох таких колгоспах, у селах Ч. і К. на Київщині. Там люди не тільки танцювали в етнографічних убраних, вони і працювали, але в нормах праці, часу і оплати мали десятикратні превілії, порівняно з іншими, які я бачив також.

Взагалі, в СССР чужинці можуть побачити всі сім чудес світу в новому виданні: прекрасні виставки різних досягнень, що в них можна часто переконатися хіба тільки на виставці: близькучі цехи показових фабрик із зеленими пальмами поміж варстатами; роскішні крамниці, переповнені першоклясними, дешевими товарами; чудово оформлені альбоми усміхнених, щасливих обличь і навіть—в'язниці без грат! Недарма в своїй книжці "Москва 1937 года" Фейхтвангер, що побував в той час в СССР, був захоплений тим, що в СССР вже зникли грати у в'язницях. Таку в'язницю бачив і я на Блульварі Шевченка в Києві. Замість грат, на вікнах були білі завісочки, а в їдалі на партері,— навіть квіти на столиках з білими скатерками. Біля воріт — лише символічний вартовий.

У тій в'язниці сиділи люди з малими кримінальними провинами; їм залишалося лише кілька тижнів, чи місяців до закінчення терміну ув'язнення. Тікати було невигідно, бо за втечу додавали Зроки ув'язнення.

Мабуть таку в'язницю показували і Фейхтвангеру. Нехай би він заглянув у той час до Лук'янівської, Печерської, Броварської в'язниць, або т. з. тюрпідів НКВД де під гратами й дашками на вікнах задихалися від смороду десятки тисяч змordованих, голодних людей, по 100—180 чол. на голій цементовій долівці, площею 30 кв. метрів. Захоплювався Фейхтвангер і дуже низькими цінами на різні товари, зокрема—на консерви й хутра. Нема нічого дивного, бо питав він про ті ціни в спеціальній крамниці для чужинців, або в зачиненому розподільнікові для советських патриціїв. Там бляшанка консервів коштувала копійки в той час, коли в крамницях звичайних смертних за неї платили кільканадцять карб.. А про хутро робітник чи селянин не могли й подумати, бо воно коштувало 800—3000 карб. Треба було 8—10 місяців не витрачати ні копійки заробітку, щоб купити таку річ.

Та зрештою і над самим автором кремлівці посміялися так, що він певне й досі того не знає. На титульній сторінці його книжки, виданої російською мовою, було позначено тираж 1.000.000 екз.. Мабудь з такого розрахунку було сплачено і найвищий авторський гонорар валютою. А, приміром Київ—столиця України, що завжди одержує значну частину тиражу різних видань, дістав лише кілька десят примірників. На провінції ця книжка взагалі не появлялася, а згодом потихеньку її вилучили з обігу зовсім.

Дуже наївними, просто смішними здавалися советському читачеві деякі твердження автора. А ті сторінки, де Фейхтвангер подав критичні зауваження про “сіру масу” людності і надмірний культ Сталіна, не подобалися Кремлеві.

Нема що вже й говорити про те, як усіх визначніших чужинців вшановує “хлебосольная Росія” банкетами з дорогими винами і кав'яром. Такі банкети, а часто й дорогі подарунки обходяться дешево в країні, де кілька десят мільйонів систематично не доїдає, а кільканадцять—працює на невільничій праці.

Я сам був у числі тих мільйонів і на своїй спині спізnav казку про “щасливе й радісне життя під сонцем Сталінської конституції”. Не змінилося воно й сегодні. Про нього я тепер хочу розповісти в цій невеликій книзі, що є лише фотографічним записом фактів.

НА РОЗДОРІЖЯХ СМЕРТИ

**

Київ був переповнений тривогою і страхом. Через нього, як і по всій Україні, перекочувався дев'ятий вал „єжовщини”. Це можна було відчути скрізь: в різних урядових і навчальних закладах, в наукових установах, на фабриках. Перед початком роботи, під час обідньої перерви й відходячи додому, люди купками, насторожено підходили до дошки наказів та оголошень і читали довгі списки звільнених з праці. Серце — то зупинялося на мить, то знову пульсувало в скроні, відбиваючи в свідомості: ось тут, нижче мабуть і мое прізвище. Ні, сьогодні ще нема... Але спокій не приходить — нема сьогодні, то певне буде завтра.

А це ж кінець — сьогодні з роботи, а завтра приїдуть уночі за душою й тілом. А може й так, що приїдуть сьогодні, а вже завтра напишуть у списку. І нема куди сховатися, бо скрізь „недремлючій глаз НКВД”, що притаївся на кожному кроці. Дістануть спід землі.

І люди мовчазно, з похиленими головами, розходяться по вулицях, і здається спочатку — ніби трохи далі від небезпеки.

Та на вулицях ще грізніше мemento mori: від вечірнього присмерку, коли люди відходять з праці і аж до світанку, коли вони знов поспішають до своїх варстатів, вулицями мчать, не зупиняючися на перехрестях, (бо іх скрізь пропускають не затримуючи), герметично замкнені „чорні ворони”. Особливо часто курсують вони на магістралі, що веде від Лук'янівської в'язниці до центрального й обласного управління НКВД. А глупої ночі іх можна забачити, не один раз, на Великій Васильківській, по дорозі до Косого Копаніру, склепіння якого бездоганно заглушують постріли в потилицю. Звідти недалеко й до ярів Мишоловки, де легко сховати кінці чорного діла й бездиханні, закривавлені трупи „щасливих” громадян „найщасливішої країни в світі”.

Не приходить спокій ні на вулиці ні дома. Серед ночі, від звуку сирени чи стукоту вхідних дверей будинку, прокидаєшся й затаївши подих, слухаєш куди прямувати кроки. А вранці настражені сусіди пошепки оповідають кого сьогодні забрали...

Вже тяжко знайти в Києві будинок де не було б

заарештованих. Та й не тільки в Києві: по всій Україні, від найбільших міст до найглухіших сіл, нишпорили кремлівські сатрапи в малиново-синіх кашкетах-слухняні опричинки Сталіна і його „улюбленого наркома” — Єжова. Через українську землю перекочувалася чергова хвиля новітньої татарської навали тепер з півночі — чергова хвиля терору проти всіх, хто міг вільніше подумати, ніж дозволялося з Кремля, проти всіх хто міг стати потенційним ворогом в заплянованих „оборонних” боях з Фінляндією, чи при „визволенні” Галичини й Польщі. Треба було позбутися всіх, хто міг кинути хоч найменшу тінь неспокою на кремлівські палати, а одночасно — навербувати мільйони рабів до каторжної роботи в Сибіру, на Колимі.

**

Напередодні мені приснився сон: ніби повертається я додому і не знаюжу будинка, в якому жив. На його місці стоїть величезна кам'яниця, з невеликими загратованими вікнами. Я відчиняю двері, обковані залізом, і захожу всередину. В коридорі з багатьма дверима, чую з-поза них якийсь приглушений стогін і метушню. Я йду вздовж і прислухаєсь чи не почую крізь двері голосу моого сина... Не чути... Прохожу до середини коридору і за одними дверима, здавалося мені, — чую знайомий голос... Напружену прислухаєсь... Знову... Пробую відчинити двері — не маю сили... На дверах чітко љ виразно бачу написане білим числом... Знову б'юся в двері й не можу відчинити... В цей час підбігає до мене людина з рушницею і б'є прикладом у спину. Двері від удару моого тіла відчиняються і я падаю на купу ніби якихось прокажених людей, в брудному лахмітті, що звиваються в передсмертній агонії. Я з гарячковим поспіхом і відчаєм шукаю між ними свою дитину і не знаходжу. Нещасні хапають мене за ноги й руки, ніби благаючи порятунку, а я пробираєсь серед них все ближче до кутка, звідкичується мені розплачливий плач дитини, і ніби бачу маленку ручку, що витягається зломіж інших переплетених тіл. Я рвуся туди й не маю сили вирватися, я хочу закричати і не маю голосу. В цей час з гуркотом зачинаються двері і я прокидаєсь з холодним потом на чолі...

Я не міг спати до ранку. Якесь містичне передчуття неминучої біди наповнило мою душу. I ранком я, з особливою ніжністю обіймав моого маленького синочка. Я передчував, що десь близько, за плечима щось невблаганне й страшне, хоч ніколи перед тим не вдавався в містику. Цілий день мене пригнічувало це тяжке передчуття. З ним я повернувся після праці долому, вже пізно увечорі.

**

Було вже за північ. Я раптом прокинувся і зірвавшися, сів на ліжкові. Мені здавалося, що над моєю головою зі свистом пролітає камінь. Очевидно таке враження викликав звук автомашини, що в цей момент зупинилася буля будинку. Я напружене вслухався й почувдалекі, а пізніше ближчі кроки кількох людей на сходах. Кров просто била в скроні, в такт з цими кроками.

Люди спинилися біля дверей... Невелика пауза — мабуть присвічували на двері, шукаючи дзвінка і далі — дзвінок... Так, по мою душу!.. I раптом стало якось легше й спокійніше, ніби прийшло відпружнення того нестерпного чекання: пройде повз мене, чи ні. Мені здається, спокійним голосом запитав „хто там?”

„Це я, двірник... перевірка пашпортів”... Я не мав вже найменшого сумніву...

Двірник зайшов до хати, ніби трохи ніяково почиваючи себе, в супроводі двох людей в уніформі НКВД. Один з них, досить чемно запропонував мені пред'явити пашпорт і переглянувши його, подав ордер на обшук.

Дружина з видимої розгубленості почала одягатися, заспокоюючи сина, що прокинувся саме й побачивши якихось чужих людей в уніформі, зі зброєю, почав плакати.

Я вже ніби зовсім заспокоївся і коли почався обшук, весь час пильнував за тим, щоб хтось із них не підклав якоєсь проклямації, чи зброї між мої речі, бо такі випадки траплялися в практиці єжовських „героїв”. Обшук продовжувався понад дві години, дарма що наше мешкання складалося лише з одної невеликої кімнати, яка одночасно була для нас — ідальнею, кухнею, спальнєю й робочим кабінетом.

Пригадую, що найпильнішу увагу одного з енкаведистів звернула пляшка вина, що він її знайшов в шафі. Він довго протрі світла перевертав її на всі боки, аж доки я запропонував йому спробувати. Він охоче погодився — налив собі шклянку і похапцем випив її до dna. Теж саме зробив охоче і його товарищ. Після того вони забрали все листування й документи до течки і запропонували мені одягатися, не пред'являючи ордера на арешт. „Паєдем с нами, нужна буде виясніть некоторие вопросы”. Коли дружина в тривозі запитала

куди мене забирають, один з них відповів: „Ви не беспокойтесь, очевидно якое нибудь недоразуменіє”. Так вони говорили скрізь, а „недоразуменіє” те кінчалося пострілом у потиличю, або десятьма роками катаржної роботи.

Я тоді ще не уявляв такої перспективи і після цих слів у моєму серці зродилася надія, що справді може це якесь непорозуміння. Бо ж звичайно в газетах безкінечно розписували, що НКВД нікого незаслужено не карає, а я не почував за собою найменшої провини. Хіба лише те, що місяць перед тим, в іншому місті, зарештували, невідомо за що, моого 73-річного батька.

Я вдягнувся, ніби трохи заспокоїв на прощання дружину й сина, міцно притиснув його до грудей і вийшов з кімнати, вже в супроводі охорони.

В машині один з них умостився до мене в півоберта і весь час слідкував за моїми рухами. Тон розмови змінився відразу: коли я запитав куди ми їдемо, мій сусід, з явним небажанням продовжувати розмову, буркнув: „увідітє”. За хвилину 20 машина заїхала до внутрішнього двору обласного управління НКВД на Катеринівській вулиці.

Один із моїх супровідників наказав мені йти уперед, склавши руки за спину. При вході до приміщення коменданттури, він відчинив двері і пропустив мене вперед. Ми зйшли по сходах і зйшли в якусь велику залю. Я побачив, що в ній сиділо на лавках з 200 людей. Всі вони повернені були спинами до дверей, не повертаючися, ніби перед ними, на голій стіні було якесь цікаве видовище, від якого вони не могли відірватися. Біля них стояло три охоронники з пістолями. Помітивши мою увагу до цього видовища, мій супровідник кинув мені лаконічно: „Не разглядівайся, налево” і відчинив переді мною двері.

У великій кімнаті, до якої мене завели, стояли по кутках чотири столи. За кожним з них сиділи урядовці НКВД в уніформах, з невиспаними байдужними лицями. Мій супровідник підвів мене до одного з столів, перед двома іншими стояли такі ж як і я. Урядовець прийняв папери, відібрани у мене при обшуку і поставив кілька формальних питань, записавши відповіді до анкети. Після цього я звернув його увагу на те, що серед моїх паперів є моя незакінчена праця, яку я повинен подати до видавництва за тиждень. Я просив його дати мені рукопис, щоб я міг вчасно його закінчити. Замість відповіді мені, він зі сміхом звернувся до свого колеги за сусіднім столом: „Міша, слішиш, етот чудак хоче у нас

лісать книгі". Міша зиркнув на мене, справді весело зареготався і потім, заглушуючи сміх, ніби серйозно звернувся до мене: „А ти писатель? Ето замечательно — ты будешь іметь возможность лісать і то под діктовку хорошого порфесора! А пока что катись дальше". Вони обидва, а з ними мій супровідник розсміялися дерев'яним сміхом. Він не зовсім делікатно шарпнув мене за плече і показав на двері, випровадив до залі і посадив поруч тих, що сиділи рядами лицем до стіни, грубо наказавши не повертатися і не розмовляти. Я вже тепер зрозумів, що то за глядачі сиділи поруч мене.

Розмова в кімнаті про мою працю ніби облила мене холодною водою і я, за прикладом моїх сусідів, звезених сюди цієї ночі, безнадійно зупинив свій зір на стіні.

Незабаром нас почали групами виводити на подвір'я, де вже чекали вантажні, відкриті автомашини. Сидячи просто на помості, спинами наперед, в супроводі сильної охорони, ми поїхали швидко вулицями міста, оповитого сірим, безрадісним світанком.

Трамваї ще не курсували, але хідниками вже поспішали на ранкову зміну згорблені, брудні, сірі постатті, вони з страхом позирали на нашу машину і певне відчували те ж саме, що й ми при зустрічі з такими ж машинами вчора. І не знати хто більше спокійно почував себе — ми, що вже дочекалися черги, чи вони, що з завмиранням серця прислухаються щоночі до кроків на сходах...

**

Ворота відчинилася і наша машина, проїхавши через зовнішнє подвір'я і обернувшись, зупинилася заднім бортом перед ворітами т. зв. етапного корпусу, що півкільцем оточував внутрішній корпус Лук'янівської в'язниці. Поміж ворітами й машиною стало четверо охоронників, з рушницями напоготові, щоб ніхто не надумався побігти набік і нам подали команду: „Давай по два чоловіка с машини”. Протягом кількох хвилин, ми всі опинилися в одній з великих камер етапного корпусу. Там було вже з півсотні тих, що приїхали раніше. Серед цивільних було легко зауважити кількох людей у військовій і залізничній уніформі. Всі вони були пригнічені своїм становищем і навряд чи хоч один з присутніх міг сам собі пояснити чому його заарештовано. Люди зовсім не були подібні до „ворогів народу”, що їх ми бачили на пропагандивних плякатах ще в місті. Звичайні собі робітники, урядовці, інтелігенти. Я дивився на них і питав сам себе — невже це злочинці, та ж вони нічим не відрізняються від тих чесних, роботячих людей, з якими я зустрічався щодня. Так певне думав кожний і якось сторохко поглядав на своїх сусідів: а може вони мають якийсь гріх за душою?

Розмови зав'язувалися насторожено, неохоче. Кожний здається мав острах, щоб не нав'язати небезпечного знайомства вже тут з якимсь замаскованим „ворогом народу” і тим не ускладнити свого становища, бо досі ще мабуть кожний думав, що його арешт це якесь непорозуміння і десь там у глибині душі вірив, що це непорозуміння незабаром з'ясується.

Дехто почував себе трохи вільніше, очевидно зрозумівши, що думка про „непорозуміння”, це лише самовтіха для наївних. Такі, здавалося, більше цікавилися рясними написами на стінах, ніж своїм становищем. А тих написів, лисаних найрізноманітнішими почерками, справді була нечисленна кількість. На видному місці красувалося: „Хто не був, той буде, а хто був той не забуде”. І поруч нього — біблійним стилем: „Оставь надежду всяк, сюда входящий”. Цей напис мені не сподобався, бо все ж не хотілося зовсім розлучатися з затяєнною надією.

До камери привели ще з 30 арештантів і незабаром

по цьому почали викликати по п'ять чоловік на коридор. Прийшла й моя черга. На коридорі нам запропонували роздягтися зовсім і простягнувши руки вперед, тричі присісти. Одяг наш забрали набік і почали його пильно перешукувати. Ми тимчасом, протягом 15—20 хвилин, стояли босоніж на цементовій долівці. Всі металічні гудзики під час обшуку відрізали, а з черевиків повитягали шнурівки. Як пізніше ми довідалися, це робили тому, що кілька чоловік у в'язничних камерах по-перерізували собі вени, загостривши гудзики на цементовій долівці, а ще кілька повісилося на ліжках, скориставшися сплетеними шнурівками. Траплялося це переважно після допитів, про які ми ще нічого не знали. Після обшуку завели нас до канцелярії для виловлення в'язничної анкети, а вже звідти до іншої камери. Всі ми трималися за пояси, ніби нам раптом заболів живіт.

**

Надвечір відчинилися двері і до камери загнали групу залізничників з Фастова. Коли ми поглянули на них, то ні в кого з нас не лишалося сумніву, що вони потрапили сюди відразу після якоїсь залізничної катастрофи. Обличчя їх були густі вкриті синяками, а деякі — мали свіжі криваві рани. Ми всі кинулися до них розпитувати про катастрофу, але вони нічого не хотіли розповідати, мабуть тому, що опинилися в незнайомому середовищі й боялися провокацій. Зрештою один не витримав: „катастрофа ця була у фастівському НКВД під час допитів”. „Як, хіба на допитах б'уть? Та це ж неможливо, та це може бути тільки десь в капіталістичній країні!?” Правда, таку наївність виявляли не всі, але все ж вона видимо розізвіла того, що оповідав: „Неможливо? А ось побачиш сам, як почастують тебе ніжкою від стільця!”

Цей епізод пригнічуєше впливув на новаків, до того ще пригадувалося мимоволі й брутальне поводження варти під час обшуку. Не згадую вже про те, що протягом цілого дня нам не давали ні їжі, ні води.

Десь о першій годині ночі всім нам наказали виходити. Ми потрапили на внутрішнє подвір'я в'язниці. В світлі ліхтарів мені кинувся одразу у вічі головний фасад в'язниці. Ніколи перед тим я його не бачив, з вулиці на нього не можна було переглянути, бо він був скований за зовнішньою будівлею, але саме такий, точнісінько такий фасад я бачив. І раптом пригадав, що це було в сні, напередодні арешту. Я сам не йняв віри цьому, але так було.

Подвір'ям провели нас до лазні, де всім, у всіх місцях постригли волосся. Цю операцію, надміру брутальну, виконували якісь дегенерати з кримінального відділу. Вони були чомусь так ворожо наставлені до нас і розважалися між себе найвульгарнішими дотепами на нашу адресу. Пізніше ми довідалися, що ті самі „молодці” стригли у лазні й жінок — політ в'язнів. Всю нашу одежду забрали до дезинфекції, звідки повернули її напівспаленою, в лазню пускали поємнно то окріп, то зовсім холодну воду.

Після такого „задоволення”, приблизно о 3-ій годині ночі, нас вивели на подвір'я і ми чомусь залиша-

лися там на холоді цілу годину. Хтось спробував несміливо запротестувати проти такого поводження і у відповідь дістав від охоронця доброго стусана, в супроводі трьохповерхового матюка.

Десь за годину, охоронці почали відбирати по 20 осіб і заводити їх до в'язничного корпусу. Мене з групою інших привели на один з коридорів другого поверху. Всіх нас зупинили в кінці коридору й почали розводити по 2—3 чоловіки по камерах. Я з моїм товаришем зупинився проти дверей обкованих залізом, з очком посередині. На дверях білою фарбою було написано „109”.

**

Двері відчинилися і ми втиснулися до камери. За нами загримів залізний засув, а перед нами було надзвичайне, неймовірне видовище, якого не міг би уявити собі найліпший фантазер на волі. В яскраво освітленій камері, площею 30 — 40 кв. метрів, 14 ліжок були майстерно встановлені одне на одне у три яруси, попід самоу стелю. На кожному одинарному ліжку вгорі і внизу лежало по 4 чоловіки. „бічним валетом”, при чому крайні прив’язані були за поперек до ліжка рушником, щоб не власті спросоння додолу. Попід задньою стеною стояла довгаста, на 30 сантиметрів завширшки шафа з комірками для посуду. Зверху на ній лежав лише один, як крез. Вся цементова долівка попід ліжками була переповнена людьми, що лежали буквально як оселедці у бочці, боком, і як я скоро переконався, переверталися на другий бік через деякий час, по команді, бо інакше не могли влягтися. Ми мали місце лише стояти біля самих дверей не рухаючись, щоб не настутити комусь на голову. На нашу появу підвелося багато заспаних брудних і зарослих голів і побачивши, що нема нічого особливого, знову полягали. Черговий сказав нам, щоб ми до ранку лишалися на місці, заклав тюремну адміністрацію, що ще дає людей до камери: „Ну що ж вони, черти, думають — вже 116 чоловік!”

Справді, в камері не тільки не було вільної латочки, а й буквально не було чим дихати, особливо стоячи. Паркий сморід від людей і „параші” забивав дух. Ми змушені були присісти навшиньки, щоб полегшити дихання. Один по одному, спід ліжок вилазили якісь заспані страховидла в людській подобі до „параші”. Для них це була надзвичайно складна операція, бо треба було перелазити по тілах, розбуджуючи товаришів. Деякі з них реагували спокійно, а інші лаялися і часом, зпросоння, давали навіть стусані під боки. Ті, що підкочети до дверей, питали нас звідки ми, що там на волі, чи нічого не чути про амнестію і вертали на місце таким же „тернистим” шляхом.

Ми нічого не розпитували, щоб не турбувати мешканців камери розмовою, лише спостерігали. І певне, коли б і ми не опинилися в такому становищі, нам було б не тільки гірко, а й смішно від того видовища. Пі-

зніше, вже на волі, дуже хотілося мати фотознімку з нього, бо зі слів тяжко уявити ту картину, її можне лише вітворити в пам'яті.

На горішньому ліжкові, спереду, спав якийсь великий, оброслий чорною бородою чолов'яга і неймовірно голосно хріп. Мені здавалося, що це мусів бути якийсь розбійник, що чудом зберігся ще з XVII—XVIII століття. Пізніше виявилося, що це керівний науковий співробітник київської обсерваторії — професор Б. І. — людина з великою ерудицією й веселою, оптимістичною вдачею. Пізніше, коли я з ним добре познайомився і розповів, що з першого погляду прийняв його за середньовічного розбійника, він весело сміявся. Доречі зауважити, що він ніколи не втрачав доброго гумору, навіть у найтяжких умовах, коли його почав мордувати слідчий на допитах, вимагаючи зізнання в мітичному шпигунстві на користь Німеччини. Проф. Б. І. не витримавши тортур, написав йому велике зізнання — легенду про свої таємні, систематичні зустрічі з німцем Шопенгауером, в бібліотеці Української Академії Наук. Молодий слідчий, який очевидно почув ім'я Шопенгауера вперше, дуже зрадів, що йому зрештою вдалося вибити зізнання (або на мові слідчих — „розколоти“) такого „зубра“ і побіг з тим зізнанням до начальника відділу, очевидно за дальшими інструкціями. Але незабаром він повернувся розлючений, вже з начальником відділу, і проф. Б. І. дістав добрих два десятки синяків за свою легенду.

**

Наші розглядини в камері перервав різкий дзвінок на коридорі. Люди швидко схоплювалися зі своїх місць. Найжвавішими виявилися ті, що лежали на горішніх ліжках, бо треба було за 15 хвилин розібрати „індустріальну” споруду, поставити ліжка на місце й виставитися рядами „на поверку”. В камері счинилася неймовірна метушня, бо один зачіпався за іншого і один одному перешкоджав, не бажаючи того. Та не зважаючи на це, ліжка швидко розібрали і встановили попід стінами, а арештанти, в тому числі й нас двоє, вишикувалися рядами. Тому що на підлозі всі не вміщувалися, чотирі ряди стояли на ліжках. Незабаром загримів засув і „штурпак” на дверях скомандував „вниманіє!” До камери увійшов якийсь дегенерат, що називався „начальником коридора”. Він став на „парашу”, щоб було видніше, і тикаючи пальцем, перерахував нас ніби якісь штуки товару. Занотував щось у пам’ятничку і з пошаною д освоєї величності вийшов, не сказавши ні слова.

Коли всі зійшли з місць, в камері тяжко було розминутися, ніби десь на великому ярмарку. Нас почали розпитуватися що діється на волі. І знову те ж саме — чи ми нічого не чули про амнестію. Про це ми звичайно нічого не чули, це був лише бажаний міф в’язниці. На впаки, ми могли тільки ствердити видиме збільшення арештів і морального пригнічення серед населення.

Ми, в свою чергу, цікавилися умовами побуту у в’язниці і тим як відбувається слідство, та в чому обвинувачують. Тут нам почали розповідати таке, від чого стало зовсім невесело. На допитах безжалюно б’ють людей, примушуючи писати різні легенди про злочини, яких люди не знали „ні сном, ні духом”, або підписувати такі ж легенди, сфабриковані самим слідчим. Ми більше не мали будьяких сумнівів в правдивості цих інформацій, тим більше, що двоє з наших співбесідників, продемонстрували нам свої спини, розписані синяками і кривавими смугами.

Зустрів я в қамері зовсім несподівано й одного з моїх знайомих. Це був інспектор київського обласного відділу освіти — проф. Л. Я чув раніше, що його зарештували як „ворога народу” і мені здавалося тоді це дуже дивним. Проф. Л. мав вигляд скромної роботя-

щої людини і я ніяк не міг би запідозріти його в чомусь злочинному, чи в якомусь бунтарстві. Знав я ще, що він мав трьох невеликих дітей і працював день і ніч, щоб сяк-так їх утримувати. А все ж, коли його заарештували, я подумав собі — а може там справді щось не в порядку, бо ж не може НКВД заарештовувати невинну людину. Про це кричали часописи, радіо, кіно-агітка. І чим більше розгулювався терор, тим голосніше виспівувала пропаганда про справедливість советської юриспруденції і „канонову роботу” заграниці.

Тепер до мене підійшов цей чоловік і привітався. Я не міг його впізнати аж доки він не назвав свого прізвища. Я й після того не хотів вірити, що це він — так страшно змінився він за ці два місяці після арешту: виснажене, вкрай змучене, обличчя, заросле густою щитиною. Замісць правого ока він мав червоно-синю пухлину. „Що ж це з вами сталося?” запитав я. „Ta ви вже трохи розумієте, що робиться. Так само і зі мною. Досі не знаю за що мене арештували, а вже цість разів був на допитах. Це передчора дістав таку пам’ятку, за те, що не захотів підписувати фальшивого протоколу. Та х!ба тільки це — показав він на око — подивіться тут: він дрижачими руками закотив сорочку і я жахнувся: вся脊на й груди його були густо вкриті маленькими синіми цяточками. „Що ж це з вами сталося?” Дивлячись на нього я мало не заплакав. „А це дощечка така з дубового паркету є у моого слідчого. В ту дощечку він понабивав з 20 маленьких гвіздачоків так, що з другого боку визирають лише кінчики. На допиті він змушує мене скидати сорочку і цим знаряддям провадить слідство. Уже сили не вистачає... Мабуть не витримаю більше й підпишу йому, що я син маршала Маннергейма, чи щось подібне”.

Мені починало поволі прояснюватися в голові, я починав більше розуміти, що тут сидять такі ж самі „вороги народу” як і я, але я все ще не розумів, в чому був сенс масового морду ні в чому неповинних людей. Зрозумів я це остаточно лише пізніше під час дальшого перебування у в’язниці, а найбільше тоді, коли потрапив на каторжну працю до Сибіру, в неосяжні таежні ліси. З тих лісів і надрів можна було мати мільйони чужоземної валюти, але хто ж поїде туди з власної волі замерзати в снігах, чи годувати незліченних комарів-безкоштовно, за шматок глевкого хліба і півлітра баланди з трухлої риби? А там же і мільйонів мало. То й б’ють двох зайців за одним замахом: гамують свій страх перед людьми, які можуть подумати, що в ста-

лінській конституції стільки правди як у жебрака грошей (а ще чого доброго й іншим можуть пояснити це) і одночасно з тим мають безкоштовно рабську силу, яку можна гнати як худобу хоч і на північний бігун. Там з неї можна висмоктати всі соки на користь „соціальної соціалістичної вітчизни”, а вже потім і поховати безслідно у мовчазній мерзлоті. А допити і протоколи з дивовижними, нечуваними злочинами? Це мабуть для виправдання доцільності існування мільйонової армії правовірних опричників. Та певне що й для пропаганди серед овець на волі — дивіться, мов, від яких вовків позбавив вас „недремлющий глаз НКВД”, ви ж розумієте мабуть тепер, що ви голодні й голі через діяльність цих „шкідників і диверсантів” — ось почитайте що вони самі про себе пишуть.

Я пригадав, як на зборах вичитували дивовижні свідчення відповідального співробітника нашої установи про його шкідницьку й шпигунську діяльність. Люди були ображені й обурені, вони говорили: „і хто б міг подумати, що цей тип умів так маскуватися перед нами. От бачите, чого варте НКВД, воно все бачить ізнає”. Правда, дехто на ці розмови іронічно усміхався.

Тепер, після того, коли я побачив ці сині цятки на спині проф. Л., я зрозумів, що таким же способом були написані й ті сенсанійні свідчення. Та хіба ж тільки ті?

Проф. Л. розпитував мене чи я не чув випадково щонебудь про його родину, чи взагалі не чіпають родин репресованих. Я не чув нічого. Та й як я міг його потішити, коли сам знов кілька випадків, що викликали до НКВД дружин заарештованих і, аргументуючи тими ж „свідченнями”, пропонували публічно зректися свого чоловіка — „ворога народу”. При цьому показували під свідченнями й орігінальний підпис. Деякі жінки, приголомшені тими „злочинами” і жахливою „скрітністю” чоловіка, підписували таке зрешення, звичайно публікуючи його в газетах, чи виступаючи на зборах в тій установі, де працював чоловік. А сторонні люди думали собі — вже коли й рідна жінка переконалася, що чоловік є такий, то які ж ми маємо підстави сумніватися? Правда, так робили і так думали не всі. Але диригентам залежало на загалі, а тих що думали інакше, пакували далі до в'язниці, якщо вони не вміли якось особливо затайтися. Таке саме часто робили й з тими дружинами, що не вірили „свідченням”. В кращому випадку ім і дітям їхнім пропонували виїхати з Києва за 24 години, до якогось провінційного містечка, де вони жили під наглядом НКВД.

У в'язниці про це нічого не знали, бо скрізь панувала страшна ізоляція. Про листування, а тим більше побачення з родинами не могло бути й мови, єдине лише було дозволене — переслати в'язневі 50 карбованців щомісяця поштовим переказом, ніби для того — щоб він міг купувати собі необхідне в таборовій крамниці. Якщо гроши поверталися адресаторі, це означало, що в'язня вже нема у в'язниці. Де він подівся, ніхто пояснень не давав. А тих родичів, що допитувалися про дальну долю чоловіка, залишали, в кращому випадкові, без відповіді, а то просто й гнали як собак.

**

Надворі вже був день. Світло в камері згасили й ми опинилися в сутінках, ніби в льоху з маленькими віконцями, бо на загратованих вікнах по всій в'язниці було встановлено, скісно поставлені, залізні дашки. Крізь таке вікно в'язень не міг заглянути на світ Божий, він міг бачити тільки вузенький пасок неба. Зроблене це було для того, щоб ізолювати в'язнів навіть від свого тюремного світу, а разом з тим зробити їм більш „приємне” перебування у в'язниці: знайте, „вороги народу”, що ви гірші від собак. Ця півтемрява ще більше пригнічувала людину, таксамо і те, що в камері було дозволено розмовляти лише пошепки. За розмову звичайним тоном карали карцером, або ще інакше: „штурпак” викликав порушника на коридор і там „вияснював” йому тюремний порядок за допомогою двохкілограмового замка від дверей. Все було продумане й організоване так, щоб як можна більше принизити гідність людини, пригнітити її морально й фізично і тим полегшити „роботу” слідчого. Таким духом було просякнене все життя у в'язниці.

Вбивала ще людину й страшна одноманітність в'язничного життя: зранку — перевірка, за годину відчилялися двері — видавали хліб, каву і 10 грамів цукру; пізніше — якусь вонючу юшку, що її в'язні вдало називали „баландою”, увечорі — порожню каву. За весь час перебування у в'язниці, не було жадного дня, щоб ми, не відчували голоду.

Найбільшою приємністю у в'язничних сірих днях, як це не дивно, були два п'ятнадцятихвилинні виходи до вбиральні, бо вбиральня на коридорі, де камери були напсуворіше ізольовані одна від одної, була своєрідним почтамто, з якого добували новини, що приносили бодай якусь різноманітність. Вбиральню користувалися по черзі всі камери і при тому завжди хтось із в'язнів повідомляв про новини, що іх хто небудь приніс з волі, або випадково дізвався при виїзді на допит. І ці новини найчастіше були видряпані вигостреним сірником на стіні. Але щоб прочитати їх, треба було близько присвічувати до написаного. Передавалися новини також листами на цигарковому папері. Ці листи ховали за виступом цеглини, чи водогінною рурою. Не

зважаючи на найпильніші обшуки, кожна камера мала хоч шматочок серединки з олівця, що його зберігали як велику цінність. І не зважаючи на те, що після виходу людей вбиральню пильно оглядали „штурпаки”, почтамт діяв безперебійно. Не допомагало й те, що „писарі”, яких помічала варта в зорове віконце у дверях, діставали за листа 3—5 днів мокрого карцеру. Новини передавалися також і перестукуванням через стіни, в нічний час, коли панувала найбільша тиша.

Приємною була й прогулянка, що давала можливість кілька хвилин подихати свіжим повітрям. На жаль, вона продовжувалась не більше 10 хвилин. Камери, по черзі виводили через порожні коридори на внутрішній двір в'язниці — асфальтоване коло на 95 кроків — і там ми ходили парами, з руками, обов'язково закладеними за спину. Розглядатися на боки чи вгору було заборонено, хоч крім мурів з вікнами забитими дашками ми нічого не могли побачити. Той, хто порушував правила прогулянки, діставав доброго стусана, мусів відійти набік і стати непорушно під муром. Пам'ятаю, що два каштанці, які росли всередині кола, і так привабливо зазеленіли навесні, були зрубані, бо в'язень не мав права бачити щось ліпше від в'язничних брудних мурів.

На підвір'ї для прогулянок, на підмурівку було прибито пофарбовану скриньку з написом: „Ящік для жалоб наркому НКВД т. Єжову”. Ця скринька була призначена очевидно для показу якимсь відвідувачам. Для в'язнів вона була лише актом глуму. Як можна було писати скарги, коли за виявлення під час обшуку олівця, чи клаптика паперу, тяжко били й кидали до карцера. Та й кому писати? — сатрапові Сталіна, що мордував і вистрілював мільйони невинних людей? Все ж ця скринька прислужилася нам: значно пізніше, одного дня, вийшовши на прогулянку, ми не побачили її. Це без сумніву промовляло за те, що Єжова не стало. Отже, чергова хвиля страшного, безоглядного терору йшла на спад. За дві дні скринька знову була на місці, але вже тепер вона приймала скарги на ім'я „Наркома НКВД — т. Берія”. Це остаточно підтвердило наше перше припущення про Єжова.

**

Ще першого ж дня, я зазнайомився в камері із студентом 4-го курсу мовно-літературного факультету університету — Г. С. Він мовчазно сидів проти мене недалеко від дверей, бо лише чотири дні тому потрапив до в'язниці і ще не мав підстав, з тої причини, претендувати на краще місце десь у затишнішому кутку, де приємніше залишатися з своїми тяжкими думками. Якось ми розговорилися мабуть тому, що обидва, ще так недавно, розпрощалися в невідоме з маленькими дітками. Він також мав трьохрічного сина. Так само, глупої ночі, до його будинку підіхала машина і після короткого обшуку повезли його на Катеринівську. Там завели його відразу під суверою вартою в глибокий підваль без вікон і поставили під стіну. Проти нього стояло четверо з рушницями. Він не зінав що діється. Хвилинами йому здавалося, що це якийсь страшний, кошмарний сон. Озброєні люди мовчали, коли він спробував несміливо запитати в чому справа.

За 15—20 хвилин з'явився чоловік в старшинській уніформі НКВД. В руках він мав папір. Розгорнувши його — почав читати: „Органами НКВД стверджено, що студент Г. С. належав до проводу підпільної української націоналістичної, терористичної організації, яка ставила собі за мету повалення існуючого ладу і терористичні пляні проти керівних членів партії й уряду. На підставі 54 ст. УКК, Г. С. засуджено особою колегією НКВД УРСР до найвищої міри соціального захисту — розстрілу... Вирок виконати негайно”.

Людина, що прочитала вирок, подає команду і проти Г. С. зводяться чотири темні цівки. У нещасного юнака чоло вкривається холодним потом: „ні, ні, та це не може бути, це страшний кошмарний сон... Яка організація... Та це якесь жахливе непорозуміння...” Але це не сон. Г. С. падає на коліна і зводить благально руки¹ до людини, що прочитала вирок: „та це ж якась дивовижна помилка... Я називаюся Г. С.... я ні про яку організацію навіть не чув”. Людина в уніформі різко перериває його: „Не строй із себе дурачка, нам все ізвестно... Ти можеш спасті свою жільнь толькополним, чістосердечним прізнаніем, ти должен видать всех соучастників”. І людина в уніформі, скомандувавши

спустити цівки, подає Г. С. другий папір, в якому написано: „Я, Г. С. член проводу української націоналістичної, терористичної організації, стверджую, що наша організація ставила собі за завдання... і далі: До дієвого складу організація належали такі особи...” Далі йшов список приятелів і просто знайомих студентів.

Г. С. пробує розначливо переконувати, що він не знає нічого про будьяку організацію, але у відповідь зводяться цівки і Г. С. підписує „свідчення”. Його відвозять до в'язниці.

Тепер він не міг знайти собі спокою. Спочатку думав далі, що він став жертвою якоїсь помилки, що ця помилка незабаром з'ясується, бо не може ж бути, щоб НКВД заінтересоване було мати якісь фальшиві свідчення. Пізніше він переконався, що це був звичайний трюк слідчого, розрахований на психологічну реакцію „свіжої”, непоінформованої людини. Так робили з багатьома, але Г. С. довідався про це тільки у в'язниці.

За яких два тижні його почали викликати на допити і під страшними тортурами примусили підтвердити свої свідчення на очних зіставленнях з тим, що були в спискові. Г. С. повертається щоразу до камери в розpacі, але йому бракувало сильної волі й характеру і він підписував далі фантастичні свідчення на себе й інших, не маючи за душою найменшого злочину.

Закінчилася ця „справа” тим, що всю „організацію” засудили, звичайно позаочно, не десять років сибірської каторги. Профіляктику на мовно-літературному факультеті проти уявної небезпеки було проведено, а з тим, що при цьому було зламане життя найздібніших 32 юнаків-українців, НКВД не рахувалося.

**

Величезна, найвище оплачувана, організація НКВД повинна була виправдовувати своє існування. Вона часто сама створювала на папері, послуговуючися мордом, безліч фантастичних організацій, що ніби намагалися зробити державний переворот, чи просто якісь диверсійні акти. Вуха сексотів були густо наставлені скрізь, у різних прошарках населення. Вони підхоплювали кожне слово, кожен натяк нездоволення советськими порядками. Той натяк сексоти разписували всіма нюансами своєї підлости а вже їхні начальники плянували й плели, по всьому СССР мережу "контрреволюційних організацій." Вони добирали до них відповідні жертви.

Населення СССР добре знає про це і кожна людина має страх, щоб не сказати необережного слова. Ви боїтесь поговорити навіть з найближчим другом, так само, як і він з вами. Система внутрішнього шпигунства НКВД за громадянами своєї "вільної і волелюбної" країни, справді доведена до незрівняного розмаху. Тут, таки насправді, реалізовано сталінське гасло: "догнать і перегнать капіталістическіє страни." Масової підпільної організації там нема й не може бути,- не тому що люди люблять совєтську владу, (її ненавидить певне понад 75% населення), а тому, що в умовах того "атечественнаво" шпигунства і заемного настороження,- вона немислима. І яким близькою наївним показався мені один американець, що в розмові зі мною зауважив: — Ви кажете, що більшість народу проти Сталіна? Це брехня! Коли це було б так, він не був би обраний на керівника держави!

Відомості сексотів не потребують в СССР ствердження фактами і перевірки. В цьому ми переконалися у в'язниці багато разів. Про це розповідали нам і співробітники НКВД, що інколи потрапляли до в'язниці.

Щоб не утруднювати уваги читача, роскажу лише про один факт. Обер-кондуктор С. Кабека їзив на потягах поміж Шепетівкою і Здолбуново (на польському кордоні). Мешкав він біля проміжної станції, між цими двома пунктами. Згідно розпорядження прикордонної влади, він, так само як і інші, не мав права зійти з потягу на проміжній станції, повертаючи з Польщі. Він мав право повернутися додому, тільки побувавши в Шепетівці.

Одного разу, коли Кабека, у вільний від роботи день, був дома, до нього заїхав, по дорозі із Здолбуново, його швагер. Він привіз пляшку польського коньяку, закуски і вся родина провела вечір в приємній розмові. В тій розмові швагер мимохід заскінув, що в Польщі люди живуть значно ліпше, ніж в ССР.

Другого дня, Кабека, що був не тільки обер-кондуктором, а й сексотом, пише звідомлення до НКВД: Такого то дня, порушивши розпорядження прикордонної влади, до С. Кабеки (тоб то до нього), по дорозі зі Здолбуново, заїхав М. Д. Він привіз із собою нелегально пляшку польського коньяку (не знаю де він його взяв). Напідпитку М. Д. почав говорити про те, що люди в Польщі живуть краще ніж в ССР, наводив до того такі й такі факти. Кабека підтримував ту розмову.... і так далі. Під звідомленням на свого швагра й на самого себе, він підписався своїм сексотівським псевдонімом.

Звідомлення пішло темними стежками й завалялося десь до 1938 року. 1938 року, на його підставі, заарештовують М. Д. і самого автора — Кабеку, що проторапив до нашої камери.

За кілька днів, Кабеку викликали на допит і немило-сердно побили, вимагаючи писати про шпигунську роботу на користь Польщі. В наступні дні було те саме.

Спочатку Кабека сам увіходив до камери, пізніше його волокли по коридору і викидали до нас напівживого. Не маючи за собою провини, Кабека відмовлявся, але ще день і він почав би писати якусь легенду, бо вже говорив, що далі не витримає. Та напередодні слідчий поставив йому питання. “Так ти не хочеш писати, удаєш із себе святого? А пам'ятаєш які антисовєтські розмови на користь Польщі, ти вів тоді й тоді з М. Д., у твоєму власному будинкові, коли він заїхав із Здолбуново, з конячком? Ти думаєш ми не знаєм Ми всю знаєм! Я допоміг тобі, а тепер пиши що було перед тим і після того, тільки нічого не приховуй, бо ми й так маємо відомості про кожний твій крок”.

Кабека, зрозумівши тепер у чому початок справи, заходився гаряче переконувати слідчого, що перед тим і після того, він був тільки добросовісним сексотом і ніколи не мав будь якого відношення до шпигунської роботи. А те звідомлення про швагра написав він сам, і той підпис е його власний псевдонім.

Слідчий вислухав його, ще раз сказав, що НКВД все знає, що його обдурити не можна і відпустив Кабеку до в'язниці.

Хоч і тяжко був збитий Кабека, та ми бачили, що настрий його став значно ліпшим. Нам він сказав, що його помилково прийняли за іншу особу і через те били, а що він взагалі непричे�тний до будь якої справи.

Понад 3 місяці його жодного разу не кликали на допит і він, з дня на день, чекав звільнення, тримався після того допиту навіть якось остояною від нас.

Одного дня його покликали. Він був здивований, що кличуть без речей. Повернувся він за 15 хвилин в істеричному настрої. Спочатку мовчав. Пізніше розповів, що йому оголосили 10-річний присуд по ОСО.

Він був страшно розлючений з тої "несправедливості" і тоді, з пересердя, оповів своєму товаришеві таємницю своєї справи.

Одверто кажучи, ми також підписалися б під тим вироком, бо вже певне не одного спровадив Кабека на той "щлях, своєю попередньою "діяльністю".

*
**

Близько від моого місця в камері сидів 40-літній чоловік, з виду селянин. Звернув він мою увагу тим, що на лиці його не помітно було ані тіні журби. Про в'язничні справи, які виглядали в більшості трагічно, він говорив жартівливим тоном, не лізучи за словом у кишеню. Не бракувало йому й гострих дотепів на адресу в'язничної адміністрації й слідчих. Це був чоловік обдарований здоровим селянським гумором. Такого можна знайти майже в кожному українському селі. Його „побрехеньки” звичайно охоче слухають селяни, зібравшися в час дозвілля десь на колодках, чи в кооперативній крамниці. Ці „побрехеньки” часто являли собою злободенну політичну сатиру, тому й не любили їх представники офіційної влади і мали таких авторів на очі до певної пори.

Така пора прийшла і на моого нового знайомого-селянина К. з Боярки, під Києвом. Сидячи одного вечора в місцевій кооперативній крамниці, він розповідав: „Ви знаєте, учора я повертається надвечір з сусіднього села додому і раптом з переліска вискочив вовк. Я закричав на нього, затупав ногами і він утік до лісу, а я подався скоріше далі, щоб ще яка біда не вчепилася. Але напереріз мені, далі перебігло аж три. Я вже кричав на них скільки духу і певне добре, бо вовки полякались і відбігли в гущавину, а я пустився біgom далі. Ще не вискочив я з лісу, як назустріч мені кинулася ціла тічка вовків. Я притиснувся спиною до дерев, згріб швидко хмиз навколо і розпалив вогонь. Вовки обсліли мене навколо, клацали зубами і потроху присувалися все ближче, не зважаючи на те, що я кидав на них завогнені гіллячки. Видно були дуже лихі й голодні. Я боявся відбігти від вогню, бо вони б певно погналися за мною. А вогонь згасав і я бачив, що на мене насувається неминуча погибель. Та раптом мені ніби блиснуло щось у голові — я вихопив записник та олівець і закричав: „Так ви такі? То я вас записую до колгоспу!” Тільки я те сказав, вовки так рвонули від мене, що аж гілля затріщало, а я собі закурив, витер піт з чола та й пішов спокійно додому”. За це оповідання автор дістав добре на допитах, а пізніше — п'ять років Сибіру.

Пам'ятаю, коли йому оголошували на коридорі по-

заочний присуд, він повернувся через відчинені двері до камери і весело промовив: „Спасибі таки товаришу Сталіну, що навіть і тут, у в'язниці не забув про мене”.

**

За два дні в нашій камері з'явився ще один чоловік — з виду жебрак, що видимо ані трохи не відчував себе знедоленим. Здавалося, що він навіть задоволений з того, що знайшов собі пристановище.

Коли „штурпак” відчинив двері, щоб пропустити його до камери, він на порозі повернувся до „штурпака”, ніби продовжуючи розмову на коридорі, і трохи роздратовано запитав: „А как же мое точило?” „Получішь на том свете угольками!” — відповів йому штурпак і гrim-нув дверима. Новий в'язень, не роздумуючись, загнув йому вслід і після цього голосно привітався до камери: „Доброго здоров'я, братва!”

В камері відразу він повівся так, як у своїй хаті: „Ну та чорт з ним, що забрали мене, але, сукини сини, не тільки не дали випiti, а ще й точило завезли”. Говорив він на повний голос, не слухаючи зуаважень, що так розмовляти не можна. Ми почали розпитувати в чому справа і він охоче розповів: „Іду оце утром по Великій Підвальні із точилом до Сінбазу і проходжу мимо німецького консульства. У ето время откриваються двері, виглядає якась молода жінка і кличе мене зайти. Я зайшов. Повела вона мене на кухню і дала поточити ножі, ножиці і всяку чепуху. Я, конешно, поточив. Заплатила мені 20 рублів і провела до входних дверей. Я йду при полном настроені. Січас, думаю, отхвачу на 3,15, сто грамов колбаси і позавтракаю.

Не встиг я дійти до Столипінської, наздоганяють мене два тіпа: „Пойдьом с нами”. Куда? — пытаю. „Там скажем”. Повели мене в двір через вулицю і запхали в машину, а точило хотіли покинути. Я підняв ґвалт і почав вириватися, сказав, що без точила не поїду. Вони мабуть не хотіли робити шуму в дворі, — поставили мені в ногах точило і ми поїхали. Привезли прямо сюди, записали в канцелярії, точило там у коридорі покинули і оце привели. Отже, бандіти, сукини сини, і гроши забрали! Дайте хоч закудити!”

Його охоче хтось почастував махоркою і він ніби заспокоївся.

„А як тут у вас із шамовкою?” запитав. І діставши негативну відповідь, вилявся

Найбільше йому дошкуляло те, що він позувся

можливости випити. Його червоно-сизий ніс свідчив, що на волі він був у великій приязні з зеленим змієм.

У перший час, від незвичайного „сухого” режиму він аж захворів. Перші дні домагався від „штурпаків”, щоб вони його випустили, але побачивши з гарячих відповідей, що справа безнадійна, заспокоївся.

Приблизно за півмісяця почали його викликати на допити і домагатися свідчень про шпигунську роботу на користь Німеччини. Допитувалися як давно має зв’язки з консульством і які завданні він діставав від консула. А через те, що ні сном ні духом він не знав про такі злочини, розмова на слідстві щедро підкріплювалася „фактичними аргументами”. Переконавшися, що дубова ніжка буде й надалі гуляти по його ребрах, він хрестиком — (бо розписувати не вмів), підписав легенду слідчого про шпигунство на користь Німеччини і про свої давні зв’язки з німецьким консулом. Так оформивши свою справу, він випросив у слідчого пачку цигарок і був задоволений з такого реваншу. Просив шклянку горілки, та слідчий не дав.

Ще місяців чотири він просидів у нашій камері, а після того дістав по ОСО десять років і поїхав з черговим етапом, як він казав, „на нові хліба”. Сталінську настанову і тут було додержано: ліпше засудити сто невинних, ніж виправдати одного винного.

**

Склад людей у камері був надзвичайно різноманітний. На противрівно всього часу моєго перебування у в'язниці — діапазон — від академіка до жебрака. Національності — різні. Одного часу ми нараховували їх у нашій камері — 13, але переважали, звичайно, українці — нація найбільш „улюблені старшим московським братом”. Були також і високі урядовці, зокрема — військові старшини.

Москва боялася залишати на волі тих, що мали правдивий авторитет у військовому середовищі. Часто причиною арешту було лише те, що десять у тіснішому товаристві хто небудь з присутніх розповів якийсь анекдот чи висловив будьяке малозначуще, критичне зауваження про урядову політику. В Советському Союзі, де панує „найдемократичніше” право, цілком вистачає цього, щоб людину замкнути до в'язниці, а то й зліквідувати без огляду на ранг, звання й попередні заслуги перед урядом. Так зокрема зроблено було з учасниками колишньої громадянської війни в Єспанії. Тисячі їх порозстрілювали й позасилали на далекі катоги, обвинувативши в тому, що вони є еспанськими шпигунами.

Одного дня до нашої камери привели командира Білоцерківської дивізії. Прізвища його вже не пам'ятаю. На його грудях був орден Леніна, „Красного знамені” і „Красной звезды”. Не знаю чому їх не зняли при вступі до в'язниці. Очевидно це зроблено було навмисне, щоб підкреслити перед в'язнями всевладність караючої руки і безоглядність терору.

Командир дивізії спочатку трохи спогорда поставився до товаришів по нещастю. Очевидно він думав, таєм як і ми раніше, що його арешт це якесь непорозуміння, а інші люди, що є тут, мабуть належать до „ворогів народу”, — проти яких, ще вчора він, певне, виголосував нищівні промови. На наші питання він відповідав звисока, дуже неохоче.

Ше того ж дня увечорі, забрали його з орденами на допит. Повернувшись він на світанку, власне не повернувшись, а його приволокли і вкинули до камери. Весь він був закривавлений. В тому місці, де були ордени, сорочка була пошматована.

Говорити йому було дуже тяжко, він часто спльовував кров'ю...

Йому обмили рані, поклали в затишному кутку, прославши двоє пальто, щоб не так твердо було лежати.

Трохи прийшовши до себе після сну, він уже зовсім іншим тоном, ніж раніше, розповів нам, що перед початком допитів слідчий підійшов до нього і, назвавши ордени „побрякушками”, брутально почав виривати їх, роздерши сорочку. Не стерпівші такого глуму, командир дивізії, що заслужив ті ордени в боях на еспанському фронті, не роздумуючи про наслідки, вхопив стільця і збив слідчого з ніг. Коли той закричав, з коридору прибігли вартові і накинулися на в'язня. Слідчий вискочив з кімнати і незабаром повернувся в супроводі двох колег, озброєних дубовими ніжками і вже разом дали волю своїй „гуманній” вдачі.

Заслуженого, бойового командира вони мордували як хотіли; розчіплювали йому силою рота і користувалися ним як відхідником. Коли він непритомнів, його відливали водою і знову безжалю били.

Того ж дня командира знов покликали на допит і більше він не повертається до нас. Не зважаючи на всі старання, ми не нашли за ним сліду.

**

Так проходили в'язничні дні — люди поволі звикали до тих страшних нелюдських умов в'язничного побуту. Та ѹ до чого людина не зможе звикнути? Вона навіть сама не може уявити того в нормальніх умовах.

Інакше в'язниця жила ночами. Починаючи від 11-ої ночі ѹ до 2-ої за північ, брали людей на допити, або будись — безповоротно. В цей час майже кожен з нас не спав, а лише міг дрімати в якомусь напруженому півзабутті. Коли скреготів засув біля дверей, як наелектризовані підводилися майже всі голови й чекали. До камери заходив черговий по коридору, дивився на папірець і питав приміром: „на Ки?” Тоді мусіли називати себе всі, що іх прізвище починалося літерою К. У людини з потрібним прізвищем він перепитував ім'я і потім наказував: „Давай одевайся, бистро!” Часом додавав: „С вੱщамі”. Викликаний дріжачими руками одягався і виходив на коридор. Всі співчутливим поглядом проводжали його до дверей. За 10—20 хвилин знову відчинялися двері — тепер уже питали на іншу літеру. І так часом 4—6 чоловік з камери. Катівня працювала повною парою. Дуже рідко обходилося без викликів.

На світанку, чи вже тоді як зовсім розвиднилося, поверталися люди з допитів і часто ми не впізнавали їх — так вони були розмальовані синяками й кривавим плямами.

Часто бувало, що людину після допиту „штурпаки” волочили за руки чи ноги по коридору і як пакунок кидали до камери. Бувало й так, що людину викликали на допити без перерви напротязі кільканадцяти днів. Від побиття й без сну, людина приходила до стану отупілого божевілля. І зрештою, заломивши, підписувала буякі легенди слідчого.

Інколи люди не поверталися вже після допиту і зникали для нас безслідно, ми не знали, що з ними сталося, чи померли вони під катуванням, чи може від стрілу в потилицю. Лише другого дня приходир черговий і забирає речі того, що не вернувся.

Ще гірше було, коли глупої ночі викликали людину з речами. Майже завжди за тою людиною губився слід.

Мало не щоночі ми мали ще й іншу „розвагу” — нелюдський крик тих, що їх мордували у в'язничних кімнатах для слідства. Ці кімнати були у півпідвальному поверсі третього і одинадцятого коридорів. Сюди вночі приїжджали слідчі НКВД і тут „провадили слідство” так, щоб в'язні чули, що чекає їх завтра чи позавтрому. Часом з цих кімнат розносилася розплачливі крики жінок. Тоді хотілося з відчаю безсилля битися головою об стінку, бо всі прислухалися чи не пізнають вони голос своєї сестри, дружини.

Я ніколи не забуду, як під впливом цих криків, ма́йор червоної армії П. Т. зі всієї сили вдарився головою об ріг обкованої залишом печі. Пізніше ми довідалися, що він помер ще тої ж ночі. Дехто не міг витримати цих криків і протинав камеру якимсь звірячим ревом. Тоді відчинялися двері і винного заспокоювали замком, чи обкованим чоботом на коридорі.

Часом з боку шостого коридору, де розміщені були камери смертників, ми чули якийсь страшний розплачливий крик. Він швидко втихав так, ніби людині затискували рота, то знову на мить проривався з подвієною силою.

Нерви були ніби наелектризовані, натягнені до останньої ступені, що межувала з божевіллям. І тільки о 2-ій — 4-ій годині камера потопала в свинцевому сні. Лише інколи хто небудь, спросоння, переривавтишу болісним стогоном чи диким криком.

**

В таких обставинах я з тривогою й неспокоєм думав про прийдешні допити, не зважаючи на те, що будь-якої провини за собою не мав. Я вже зрозумів, що провіна — необов'язкова. Головне, це директива з центру, а її виразно, як ми довідалися пізніше, окреслив Єжов на засіданні керівних робітників НКВД в Києві: „Что ви за чекісти, єсли не можете получіть показаній?! Бил бы чловек, а дело всегда можно найти!”

Часом, у відповідь на заяву в'язня, що він не знає за собою ніякої провини, слідчий з нахабним сміхом повторював директиву свого вождя: „Все равно будешь писать, бил бы чловек, а дело какнибудь найдьом!”

І переважно „находили”: ніжкою від стільця, гумовою палицею, закладаючи пальці між двері, дощечкою з гвіздками, помпою від мотоцикла, що нею напомнювали живіт та ще іншими „методами” совєтського слідства. Ті, що трималися спочатку, в більшості пізніше підписували, не тільки від бійки, а ще й тому, що бачили безпорадність становища.

Деякі, не чекаючи тортур, із сумним доєвідом про трагічне становище попередників, писали відразу різні легенди на замовлення слідчого, а то й на підставі власної фантазії. Вони поверталися до камери не биті і ще й привозили з собою 2—3 цигарки від слідчого. Таких людей в камері не поважали і часом неофіційно бойкотували. Офіційний бойкот і якісь протести були небезпечно, з огляду на суворі покарання і легку можливість відплати провокацією. Але зате майже всі в'язні з сердечним співчуттям ставилися до тих, хто стійко витримував тортури і не писав фальшивих свідчень. Кожний старався щось приємне зробити для такої людини, що поверталася з допиту.

Хочу згадати про одного з таких — наукового співробітника інституту Будівельної Механіки Української Академії наук — Михайла Савчука.

Протягом 16 днів його викликали щоночі на допити і страшно мордували, домагаючися, щоб він ствердив співучасть групи своїх колег в націоналістичній, диверсійній (звичайно уявній) організації. Це очевидно було потрібно щоб мати формальну підставу для їх арешту.

М. С. категорично відмовився піти на таку провокацію і його щоночі мордували. Спочатку повертаючися з доліту, він сам входив до камери, весь покритий синяками і навіть не показував вигляду, що йому боляче. Пізніше його, як ланух, кидали до камери, бо він уже не міг сам. І навіть тоді він не стогнав, тільки часом болісна гримаса перекошувала його лице.

Одного разу я підійшов до нього і запитав чи не міг би чимсь прислужитись йому. Властиво що я міг зробити для нього? — мені хотілось хоч обізватися теплим словом. Він зрозумів мене і подякував з такою ж теплотою за співчуття. „Ну як ви витримуєте такі мордування і не втрачаєте рівноваги? — запитав я. Я розумію, що це може бути в тому випадкові, коли людина справді боронить якусь організаційну таємницю в ім'я ідеї, за яку вона готова вмерти, але ж тої організаційної таємниці насправді нема?” — „Я вам відкрию секрет моєї витривалості: коли мене б'ють, я уявляю, що в кутку стоїть моя хвора дружина з маленькою донею на руках. Я так гостро відчуваю їхній тягар самотності й зліднів, що мій фізичний біль стає меншим душкульним. Я знаю, що коли я підпишу те, що вимагає слідчий, їх викинуть з хати і ніхто з друзів не пригріє їх теплим словом, бо мене вважатимуть за мерзотника. Нехай я згину нізащо, але з чистим сумлінням, бодай перед самим собою. Я й вам раджу так робити”.

Ця розмова справила на мене сильне враження. Мені якось стало легше на душі. Саме той приклад шляхетности й сильної волі допоміг мені пізніше витримати тортури на допитах.

За три дні після цієї розмови, „штурпаки” затягли М. С. напівживого до камери. Ми поприкладали йому компреси до найбільш уражених місць і влаштували його спочити під ліжком у кутку. Він майже не стогнав. Ми лише чули, що він там ворушився, очевидно повертаючись з одного побитого місця на інше. Потім здавалося нам, що він ніби захарчав — ми подумали, що це мабуть у сні, а потім стих. Ми думали, що він заснув. Його ніхто не турбував, щоб він міг спокійно відпочити. Цього разу він іспав довше, ніж звичайно. Не будили його й обідати, лише увечорі, коли наблизався час виклику на допити, його вирішили розбудити. Але він не відзвивався. Дотиком відчули, що він ніби неживий, — нахилили ліжко й побачили його зігнутого з притиснутими кулаками біля серця. Руки й пальто, простелені під ним, буди закривавлені. В одному кулаці була

міцно затиснута пружина з ліжка. Загостреним кінцем її він проколов собі серце...

Тепер ми пригадали, що кілька днів тому він відірвав ту пружину, просив допомогти йому відтягнути її жінець (бо сам не мав сили зробити того) і вигострював його об цементову підлогу. Говорив, що хоче латати взуття і робить швайку. Тепер ми побачили для чого він готував її..

Покликали варту і вся камера, як один, підвелася на ноги, проводжаючи його в останню путь до безвісної могили і не одна сльоза заблишала в очах і не одне прокляття беззвучно промовили уста...

А він знайшов рятунок — його не могли вже покликати на допит.

Другого дня вся наша камера не прийняла її.

За два дні після цього забрали ліжка зі всіх камер, бо ще перед випадком у нашій камері, кілька людей повісилося, потихеньку серед ночі, причепивши до горішнього ліжка шнур, сплетений з ниток шкарпеток, або пасок виготовлений заздалегідь з рушника чи сорочки.

**

Минали дні, сповнені безрадісним настроєм. Зникала вже й тінь надії на рятунок з цього пекла, в майбутньому могло бути тільки гірше.

Одного дня, біля півночі, відчинилися двері і зашов, як щодня, „штурпак” із запискою в руці. Як звичайно — пауза — мабуть розрахована інструкцією на напруження нервів і далі лаконічне: „На букву Пи?” Почали називати прізвища. Сьогодні черга прийшла до мене. Коли я назвав себе, „штурпак” запитав ім’я й по батькові і наказав швидко зібратися на допит. Я відчув якийсь неприємний нервовий дріж і поспішно вдягався. „Давай бистрій!” підганяв мене „штурпак” і за кілька хвилин я вийшов з камери в супроводі співчутливих поглядів товаришів.

На коридорі було ще кілька незнайомих мені людей. Нас разом повели до виходу. У груди вдарило свіже, нічне повітря, ніби цілющий бальзам після тої жахливої задухи. На небі так привабно замиготіли зірки і нагадали щось таке дороге і разом з тим таке далеке, аж біль здушив за серце...

В земкненій, яскраво освітленій підворотні етапного корпусу, куди нас привели, стояв один з тих ненависних „чорних воронів”, що ми їх так часто бачили на вулицях Києва. Черговий комендант варти перевірив наші прізвища і нас втиснули в куверти „чорного ворона”. Герметично замкнулися задні дверці, загудів мотор, і ми рушили.

Сидіти там було дуже неприємно, бо стінки примушували зібрати плечі і взагалі скрючитися в якісь невиразній позі. Машину підкидало і треба було напруживатись весь час, щоб уникнути удару лобом, потилищю чи скронями об стінку.

Сидячи в машині, я силкувався уявити вулиці, якими мчав нас „чорний ворон”. Ось завулки Лук’янівки, далі Львівська, Велика Житомірська. Спускаючись до Хрещатика, „ворон” трохи притишив хід, а далі знову з ревом помчав нагору по Інститутській, через Липки. Там я вже згубив слід, аж доки відчинилися двері „ворона” у внутрішньому дворі київського обласного НКВД — на Катеринівській. Біля виходу з машини, на кілька кроків від неї, стояло двоє з оголеними „наганами”.

Двоє інших провадили нас до одної з кімнат підвалного приміщення одноповерхового, цегляного будинку. Там кожного посадили до „собачника”. Вірніше не посадили, а поставили, бо сидіти там не було на чому.

Вартовий біля „собачників” категорично попередив, що тут треба додержувати „м'ортової тішіни”. В коридорі з „собачниками” панувала якась моторошна, зловісна тиша. Не чути було й кроків вартового, бо хідник у коридорі було застелено грубою мотузяною доріжкою.

За 20—30 хвилин двері в моєму „собачнику” відхилилися і вартовий (уже не той, що заводив) пошепки запитав мое прізвище й ім'я. Після того коли я відповів, він ширше відчинив двері й показав рукою до виходу. Там стояв вартовий з пістолем біля пояса. Він наказав мені закласти руки за спину і йти вперед. В той же момент він оголив пістоля, з таким розрахунком, щоб я це добре бачив. Я піднявся до вихідних зашклених дверей. Їх відчинив вартовий, що був там і мовчки показав мені напрямок на асфальтову доріжку. Вона вела через невеликий парк у внутрішньому дворі.

Весь парк був яскраво освітлений. Обережно озирнувшись, я побачив у кількох місцях, між рідкими деревами, вартових з рушницями напоготові і з собаками, а далі — високий паркан з колючим дротом. Можливість утечі і тут, як у в'язниці, була виключена. Та про неї в той час я й не думав.

Доріжка за 40—50 метрів привела до заднього ходу обласного управління НКВД. Коли я підійшов до дверей, вартовий склав пістоля і вже тоді відчинив двері. Він запровадив мене якимись переходами до коридору на першому поверсі. Ще піднімаючись по сходах, я почув звідти жахливу симфонію тортур, що її передати словами немислимо. Зза дверей кількох десятків кімнат довгого коридору виривалися, всіма голосами, страшні крики, хріпіння, розпачливі голоси благання. Вони супроводжувалися садистичними вигуками: „Будеш писати, контра? мати твою Бога, Христа...”

Я йшов уздовж коридору і майже з кожної кімнати лунала вслід і назустріч та страшна симфонія, що приголомшувала й породжувала в душі настрій тяжкої тривоги й безпорадності...

Проти одної з кімнат вартовий наказав мені зупинитися й відчинив переді-мною двері.

Я вступив у полосу ясного світла, яке відбивалося до дверей рефлектором сильної лампи, що стояла на письмовому столі, біля протилежної стіни. Світло було

таке яскраве, що в перший момент я навіть не зауважив слідчого, що сидів за письмовим столом. Я залишився стояти біля дверей, а вартовий підійшов до слідчого за підписом на ордері, і, діставши його, вийшов з кімнати.

**

Я був віч-на-віч із слідчим. Він перепитав моє прізвище і наказав підійти до маленького столика, що стояв на віддалі двох метрів від письмового стола. Тепер я міг трохи лішче бачити слідчого, хоч і перешкоджала сильно світло, яке зберігало його в півтемряві в той час, коли він сам міг бачити найменшу рисочку, чи тінь на моєму обличчі.

Перед слідчим лежала товстелезна тека. Вікно за його спину було затягнено темною завісою. За нею, як показалося пізніше, була тоненька, як мереживо, дротяна сітка.

Не звертаючи на мене уваги, слідчий пильно перевічував папери в теці, поступово перегортаючи їх. Ця мовчазна психологічна гра продовжувалася 15—20 хвилин. Після цього він пильно й довго, підвівши голову, вдивлявся на мене, а потім знову схилився до паперів, похитуючи при цьому головою, ніби хотів сказати: „так от ти який злочинець!”

Ця мовчазна гра напружуvalа нерви й породжувала тривогу перед невідомістю. Я поглядав на теку перед слідчим і дивувався як могли вони назбирати таку силу матеріалів про мене. Справді створювалося враження, що там мусів бути описаний кожен день моого життя. Вже пізніше, я дізнався, що то була бутафорна тека, розрахована на психологічний вплив.

Зрештою слідчий підвівся і наблизився на кілька кроків до мене: „Так вот что П., сказал він. Ты 10 лет живёш в Киеве и 10 лет мы следим за тобой. В этой книге (він показав на теку) записан каждый шаг твоей контрреволюционной работы. Теперь ты имеешь только две возможности: расстрел, или 25 лет дальнних лагерей. Если ты напишешь обо всем честосердечно, мы тебя не расстреляем. Ты получишь свой 25 лет и уедешь работать”. Далі він говорив про те, що може прийде якась амнестія і я ще коли небудь зможу побачити свого сина.

Після цієї тиради він повернувся до письмового столу, відчинив шуфляду і витяг звідти добрий пак паперу — аркушів з 200. Поклав цей папір на маленький столик біля якого я стояв, приніс перо: „так вот, сядісь і піші все честосердечно о своїй контрреволюціонній работе. Не питайся что нибудь утайти — это беспо-

лезно, всю рівно ми знаєм всю, нам хочется толькo убèдиться в том, раскаялся ти ілі нет. Понятно?"

Я відповів, що зрозумів все, тільки писати не маю чого, бо ніякої контрреволюційної роботи не провадив.

„Что ти сказал!?” — витрішився слідчий. Я голосніше повторив, що не маю про що писати, хіба лише про те, що з невідомої мені причини, місяць тому, заарештували моого 73-річного батька. Тоді слідчий підскочив до свого столу, вхопив півналовнений водою графін і тримаючи його в руці витягненій назад, почав із розлюченим виглядом підходити до мене. Я відступався назад і в той час, коли вже наблизився до стіни, слідчий зі всього розмаху кинув графін, ніби націляючи в мою голову. Я рефлексивно шарпнувся вбік і графін розбився на скалки об стіну, забризкавши мене й її водою. Шкло посипалося на землю, а слідчий оскажено підскочив до мене: „Собірай, мать твою...” Я нахилився збирати, а він в цей момент ударив мене ногою в спину зі всієї сили. Від сильного удара і несподіванки, я полетів на підлогу й лівою рукою напоровся на шклянку. Не підіймаючись з підлоги, я затиснув глибокий проріз, з якого бігла крав, другою рукою. Слідчий підскочив до мене і немилосердно гамселив мене чобітми куди попало. Я почав кричати на весь голос, пам'ятаючи пораду з камери, але це не впливало на слідчого, — він продовжував свою „роботу”. Вже коли мені забракло голосу і я почав харчати, а навколо мене на підлозі й олежа рясніли кров'яні плями, слідчий припинив екзекуцію і закричав до мене встати. Я пробував звестися на ноги але кожний порух викликав біль. Я підвівся й сів на підлозі. Тоді слідчий знов підскочив до мене і вдарив зі всього розмаху ногою в лиць: „Встать, говорят тебе, контра!” Від удару я знову впав, але щоб уникнути далі побоїв, з болем звівся на ноги і поточившись прислонився до стіни. Якось механічно знову зауважив, що руки й одежда були вимазані кров'ю, руки змокрі від неї.

Слідчий очевидно помітив, що кров далі льється між затисненими пальцями, підійшов до столу і натиснув на гудзик. За півхвилини до кімнати вскочив вартовий. „Позовіте лекпома на перев'язку”. „Есть позват лекпома!” відповів вартовий і швидко вийшов. Слідчий сів за своїм столом і, стиснувши зуби, кинув: „Я с тобой єще поговорю, ти напішеш у мене все, что нала!” Після цієї багатомовної обіцянки він замок і лише нервово тараїв пальцями по столі.

За кілька хвилин прийшов „лекпом”, що також як

і слідчий, мав вигляд садиста. „В чом дєло, тов. слідovатель?”, „сделайте етой к... перев'язку!” „Лекпом” посадив мене на стілець, грубо шарпнув за руку, якою я затискував проріз, і припаливши його немилосердно йодиною, забинтував. Скінчивши свою роботу, він відразу, нічого не розмовляючи, вийшов і я знову залишився із слідчим.

Він устав за столу і знову приступив до мене, відкинувши по дорозі ногою кілька шлянок під стіл. З виразу його обличчя я зрозумів, що це була перша, так би мовити, психічна атака, і що продовження зараз буде.

Я сидів на стільці, очевидно з виглядом затравленого звіра. „Ну так будеш тепер писатъ?” Захриплім голосом я відповів, що не маю чого писати, бо й справді не відчував за собою ніякої провини. Тоді слідчий з сатанинською люттю підскочив до мене й заорав: „Встать, мать твою...!” і при цьому з усього розмаху ударив мене по обличчю один раз, вдруге, вретe... І коли я знову упав на підлогу, він знову підскочив до столу, відчинив шуфляду й вихопив звідти чотирьох-гранну ніжку від стільця. Нею він почав мене полосувати вздовж і поперець, викрикуючи при цьому наймерзливіші московські лайки, що перепліталися з моїм надірваним криком. Я відчував одночасно, що горло запливає мені кров'ю спід вибитих зубів і в перемішку з криком виплюював кров на підлогу. Зрештою, від сильного удару по голові, в моїй свідомості щось раптом урвалося. Я вже не знаю як довго продовжувалася атака черга 2.

Коли я розплющив очі, то в перший момент, ніби крізь сон зауважив, що сижу під стіною на стільці. Біля мене стоїть той же „лекпом” і підтримуючи мене за плече, тримає під ногам пляшечку, а слідчий сидить за столом.

Дивитися мені було тяжко. Я бачив, ніби крізь якусь плівку, одним оком. Другого розплющити не міг, бо повіка нависла на око і коли я спробував її ворхнути, відчув пекучий біль.

З голови стікали за шию холодні краплинни і мабуть тому раптом охопив мене якийсь нестримний дриж, — я дріжав усім тілом і цокотів зубами як у лихоманці. Лікпом ткнув мені в рот якусь таблетку і за кілька хвилин я прийшов до себе.

Лікпом мовчки вийшов з кімнати, а слідчий схилив голову на руки, ніби заснув. Не зважаючи на те, що у всьому тілі відчував гострий біль, я боявся поворухну-

тися чи видати якийсь звук, щоб не збудити слідчого.

Мовчазно, забиваючи про гострий біль, я просив Бога, щоб він міцно заснув і дав мені хоч хвиливо спокій. Я навіть обережно розглядався по кімнаті, і через вузьку щілину поміж завісами на вікні, з радістю зауважив, що надворі розвідняється. Я сподіався, що вже допит скінчений і мене незабаром відвезуть до в'язниці. Тепер вона була для мене бажаною, ніби рідна хата.

В такому роздумі я зміг перебувати хвилини 15, аж доки слідчий підвів голову. Він поглянув на мене якимсь байдужним виглядом, смачно потягнувся всім тілом і, нічого не кажучи, вийшов з кімнати.

Я залишився сам і тепер сміливіше розглядався по кімнаті. Тепер гостріше відчув біль усьому тілі і просто непереможну спрагу. Язык прилипав до піднебення і так хотілося хоч трошечки, хоч кілька крапель. води на спраглі уста... І хоч я відразу зрозумів, що це бажання ні дочого, все ж воно дошкульно нагадувало про себе.

Ніби вгадавши його, до кімнати зайшла якась жінка, очевидно прибиральниця. Вона поставила на столі графін повний кришталево прозорої води; не звертаючи на мене найменшої уваги, зібрала до таці шклянки з підлоги й не сказавши ні слова, вийшла з кімнати.

Вся моя увага була прикована тепер до графіна з водою, — мені так хотілося підійти до столу і напитися води, але я цього не наважувався зробити, бо здавалося, що хтось увесь час слідкує за мною через замкову щілину.

Так просидів я може з півгодини, аж доки до кімнати зайшов якийсь молодий чоловік невисокого зросту, в уніформі НКВД. Він спинився проти мене, заклавши руки в кишені й злегка похитуючись на ногах, гіпнотизував своїм поглядом кілька хвилин, нічого не говорчи. Потім різким голосом наказав мені встати, дозвавши до цього наказу трьохповерхову московську лаїку. Я підвівся, притримуючись рукою за стіну. Він підступив до мене щільніше і, примруживши очі, запитав: „Чи так будеш тепер писати?“ Я, як і раніше відповів, що писати не маю про що. У відповідь на це, енкаведист ~~зас~~акав навколо мене з виглядом розгніваного Мефістофеля і при цьому кілька разів ударив по обличчі. Це супроводжувалося добірною лайкою. Після цього з'ч з криком наказав мені розкрити рот і стати струнко під стіною. Щоб уникнути дальшої бійки, я виконав наказ. Енкаведист (це був „практикант“ на слідчого), після цього відішов від мене і сів за столом. Незаба-

ром він знову скопився і підбіг до мене: „Ти как держиш рот? Открой шире!” Я більше роззявив рота, а він у цей момент, підскочивши навшпиньки, плюнув мені в рот.

В першу мить я просто затрясся від бажання кинутися на нього і вп'ястися йому нігтями в лиць, але вчасно стримався, згадавши як трагічно кінчалися, в попередньому, такі акції. Я обмежився тим, що кілька разів зі злістю сплюнув на підлогу і за це „практикант” кілька разів ударив мене ніжкою від стільця.

Протягом усього часу продовжувалося приблизно те саме. „Практикант” не дозволяв мені ні на хвилину сісти. Коли я спирається спиною об стіну, він з криком накидався на мене, або знову пускав у хід дубову ніжку. Ноги мені починало пекти і я мимохітить все схилявся до стіни.

Коли я звернувся до нього з проханням дати мені трошки води, у відповідь лише почув блюзнірську лайку.

Протягом пів дня він два рази виходив кудись на довший час з кімнати і тоді я міг відітхнути трохи легше, схилившися на стіл. У мене було непереможне бажання напитися й посидіти хоч хвилину, але я не наїважувався цього зробити, бо „практикант” виходячи попереджав, що він мене сполосує, коли я здумаю хоч трохи присісти. Сісти мені було дозволено лише в тому випадкові, коли я захочу писати.

До кімнати приносили йому сніданок і обід. Він новільно смакував його, очевидно розраховуючи на те, щоб збудити у мене заздрість. Але я на це не зважав, бо їсти мені зовсім не хотілося. Інша річ, коли практикант запалював добру цигарку, питуючи мене чи не хочу я покуїти. Я відповідав, що не хочу, хоч мав до того, як і до води, нестимне бажання.

Пополудні, на зміну йому, прийшов такий же — інший. Методика його „практики” майже нічим не відрізнялася від методи попереднього, якщо не брати під увагу того, що замість плювати мені в рот, цей надів на мою голову кошика, до якого кидали непотрібні папери. При цьому він сказав: „Тепер стой как ідіот і не шевелісь, єслі не хочеш пісать”.

Все це, як і вся система в'язничного побуту, було розраховано очевидно на те, щоб морально принизити людину, створити переконання, що вона нічого не варта перед лицем „правосуддя”, а до того ще фізично виснажити її відпорність перед „слідством”.

Так продовжувалося до вечора. Два рази мені вда-

лося відпроситися до туалету, куди мене супроводжував „штурпак”. Ідучи туди, я потішав себе думкою, що там, хоч десь, зачерпну трохи води. Та це не вдалося, бо „штурпак” стояв невідступно наді мною.

Увечорі, коли я знову стояв під стіною з кошиком на голові, до кімнати увійшов слідчий в супроводі якогось дегенерата у уніформі НКВД. Угледівши мене в такому стані, обидва зупинилися посеред кімнати і почали голосно реготати, очевидно схвалюючи тим задум свого „вихованця”. Той також почав запобігливо хіхкати. При цьому вони виголошували репліки на зразок — „Ти посмотрі на ету балду!” Мені було не до сміху, бо я передчував, що почнеться знову.

Насміявши досхочу, слідчий запитав „практиканта”: „Ну что, он пісал?” Діставши негативну відповідь, він звернувся до свого супутника: „Ви только подумаете, что это за контроль! Все время занимается в Киеве и на периферии подпольной работой, а теперь строит из себя святого! Ну я с ним еще поговорю как следует!” Супутник слідчого, з міною удаваного здивовання й обурення, наказав мені підступити до нього. І коли я завагався виконати цей наказ, він, витріщивши очі, з криком і лайкою повторив його. Я ступив кілька кроків від стіни до нього. Він, підійшов до мене так близько, що наступив чоботом на ногу. Я почав відступати назад, а він, заклавши руки за спину, далі наступав мені на ноги, аж доки я наблизився до стіни. Тоді запитав із звірячим виглядом на лиці: „Так будеш пісать?” І коли я відповів знову, що не маю про що писати, він блискавично махнув рукою і вдарив мене зі всієї сили долснею в лицце. Не сподіваючися цього, я так ударився головою об стіну, що мені спочатку засвітилося, а потім потемніло в очах і я понад стіною зсунувся на підлогу в стані якоїсь оторопіlosti. Дегенерат ухопив мене за руку і відтяг від стіни, а потім почав молотити чебосьми.

Я відчував, що його чобіт ще важчий за вchorашній, тим більше що й без нього був гострий біль у всьому тілі.

Удары настигали один скоріше за другий. Я інстинктивно схопився обома руками за голову, захищаючись від них і кричав, вірніше з напругою видавлював із себе якийсь тваринний рев, подібний до того, що я чув ще тоді, коли вперше проходив коридором цієї узаконеної державної катівні.

Незабаром від сильного удара в голову я втратив притомність. Не знаю, як довго це продовжувалось.

Коли я прийшов до пам'яти, наді мною стояв слідчий і поливав мені голову водою з графіна. Дегенерата я зауважив на каналі в позі повної байдужності. З гарячою ненавистю я обвів їх очима, але безсилий був щось зробити.

Як тільки я розплющив очі, слідчий саркастично зауважив: „Єщо живйот б...! Ну, будеш тепер пісать?” Я нічого не відповів. Тоді він штурхнув мене ногою і повторив запитання. Коли я відповів ще раз, що не маю про що писати, екзекуція відновилася.

За деякий час я знову знепритомнів і очутився вже на якомусь високому круглому стільці під стіною, високому тому, що мої ноги не доставали до підлоги. Спочатку я не зрозумів в чому річ, але вже скоро відчув для чого це, коли мої ноги набрякли й пекли як вогнем, не маючи підпори. Коли я згодом захотів стати на підлогу, слідчий з лайкою наказав мені не рухатися. У відповідь на прохання дати мені хоч трохи води, я почув лише грубу лайку.

Слідчий сидів за столом перегортаючи якісь папери і час від часу питав мене, коли я почну писати. Я далі відповів що не маю про що писати й почав говорити слідчому, що нічого ворожого проти влади не робив, що за свою фахову роботу я скрізь мав лише добру оцінку. Слідчий вдавав, що слухає мене і в мені прокинулась якась наївна надія на те, що може тепер прийде справедливість. Я просив слідчого щоб він запитав характеристику про мою роботу в установах, де я працював. Слідчий слухав і ніби погоджуючися, кивав головою. Потім він встав з-за столу, налив пів-шклянки води і повільно підходив до мене з таким виглядом, ніби хотів мені дати напитися. Наблизившись до мене, він несподівано розмахнувся і вдарив мене в лицце так сильно, що я полетів із стільця. На землі він мене копнув ще кілька разів ногою: „Ти мнє не расказувай сказкі, а говорі о контрреволюціоннїй работе!”

На мене не так подіяли ті удари, як раптове й гірке розчарування в моїй наївній вірі, що зродила лише злість на самого себе. Я знову, за наказом слідчого, мусів підвєстися і сісти на стільцеві, а він повільно випив ту воду, що не розхлюпалася зі шклянки й повернувся на своє місце.

За кілька хвилин по цьому, до кімнати увійшов якийсь начальник. Це видно було з генеральської відзнаки на його комірці, а також по тому, що слідчий привітав його виструнчившись, і мені скомандував устати. Начальник запитав слідчого чи я вже написав свід-

чення і діставши негативну відповідь, з несподіваною чесністю, навіть називаючи мене на ви. почав говорити мені про необхідність широко покаятися в своїх злочинах і тим заслужити полегшену кару. Коли я відповів, що не маю за собою ніяких злочинів, він, ніби не чуючи цього, вів своє далі. І в міжчасі звернув увагу на те, що я маю чомусь „втомлений вигляд” (він зробив вигляд, що не помічає кривавих плям і розбитого лиця) і членно запропонував мені сісти на звичайному стільці, що стояв у двох кроках від мене.

Я сів, а він проходжувався повз мене і продовжував переконувати в найвищій справедливості НКВД, в тому що воно нікого безпідставно не заарештовує і що йому, мовляв, все відомо, тільки ходить про щиро серде катята злочинця. Влучивши паузу у цій високопарній тираді, я знову сказав, що не маю будької провини. У відповідь на це, начальник несподівано ногою вибив стілець спід мене. Я як сніп упав на підлогу, а він в несамовитій злобі почав гамсетити мене ногами. Потім, очевидно втомившися, кинув: „Я єще поговорю с тобою іначе! А ви, тов. слідователь, не стесняйтесь с ним!”

Так я познайомився з великим начальником НКВД, не менш „справедливим”, як і мій слідчий. Це захотило ще більше слідчого. Він тримав мене в себе на „конвеєрі”, позмінно „з практикантами”, чотири доби, без води, без їжі, на ногах і на високому стільці, з на-вперемінними тортурами — дубовою ніжкою, чобітими й кулаками. Не вдовольнившись цими „гуманними” засобами, останньої ночі, мені здерли сорочку й били дубовою рейкою, до якої було вбито кілька десятків, маленьких цв'шків, що при кожному ударі з неймовірним болем впивалися в тіло.

Так виглядало „слідство” в „найдемократичнішій країні світу”, навесні 1938 р., не десь у глухому льоху на задвірках, а в „робочому кабінеті” офіційного слідчого київського обласного НКВД — Нікітіна, в середмісті Києва, на Катерининській вулиці, що тепер зветься вулицею Рози Люксембург.

Так, а то ще гірше проводилася і напевне проводиться тепер воно по всіх незлічених закладах цієї мерзенної сталінської організації.

Крім наказів писати про свою контрреволюційну працю й добірної московської лайки, я не почув від слідчого будьяких конкретних обвинувачень чи запитів. Очевидно він хотів примусити мене писати різні фантастичні історії про „підступну” антикомуністичну

діяльність і тим мав підтвердити свою високу кваліфікацію.

Мені треба було лише щось почати, а потім він би „допоміг” мені так, як це робили слідci всім, хто погоджувався писати. Я мав враження, що він бив на „всякий випадок” — а може щось є! І мало зрештою цікавився тим, чи справдi я провадив якусь антикомуністичну роботу. Йому просто треба було „оформити” мене ѹ провести через певний етап — етап пiдготовки морально зломленого, служ'яного раба для сибiрської каторги.

Ця пiдготовка за часiв єжовщини провадилася в мiльйонових маштабах. Ішла велетенська очистка внуtriшнього фронту вiд уявних потенцiальнiх ворогiв i одночасно — пiдготовка безкоштовної робочої сили для неосяжних лiсiв i велетенських будов у Сибiру. Сталiн передбачливо готувався до наступної вiйни. I якою iронiєю при тому звучалo, самe тодi кинуте ним гасло, що найцiннiшим капiталом у Советському Союзi є людина!

За аналогiєю пригадувалoся таке ж цинiчно-глумливе гасло його про заможнiє життя в 1932—33 роцi, коли на Украiнi гинули мiльйони людей вiд навмисне органiзованого, нечуваного в iсторiї, глоду.

Вже пiзнiше, коли я вiдтворював у своiй пам'ятi шей мiй перший допит — „конвеер” менi просто не вiрилося, що все воно так було ѹ що людина, звичайна людина, а не якийсь велетень, зможе все те перенести.

Пам'ятую, що вже в останнi хвилини я не мiг стояти nі сидiти. Скулившиcь, я лежав на пiдлозi i стогнав, а слiдчий, час-вiд-часу штурхав мене ногою i питався чи я буду писати.

Незадовго перед закiнченням допиту вiн телефонував додому i питав дружинu чи спить Ігор (очевидно його син). Казав ѹ, щоб подивилася чи вiн укритий, бо вiвнi має звичку розкриватися i може застудитися.

Може ця розмова була розрахована на психологiчний вплив. Ale вiдразу пiсля неї вiн пiдiйшов до мене i вдаривши мене ногою сказав: „Вот ти сейчас поедеш в тюрьму, будеш там гнiть как собака, а твоя жена в это время наверно наслаждається в чyих nібудь обятiях”. I вiн похабно захiхiкав. Ця реплiка дошкулила менi бiльше нiж його побої. Менi здавалoся, що коли б я мав силу рухатися, я вхопив би його зубами за ногу, а в такому станi я спромiгся йому лише вiдповiсти, що ..наслаждаються” мабуть жiнки тих чоловiкiв, що цiлi ночi „працюють”. Не вiдповiдаючи, вiн з най-

добірнішою лайкою схопив зі столу ломаку і накинувшися на мене, немилосердно бив по чому попало.

Я знову втратив притомність. Очуня вся я вже тоді, коли два „штурпаки” витягали мене за руки з кімнати. Ніби крізь сон, я почув навздогін голос слідчого: „Завтра я сделаю із тебе мешок с костями!”

В коридорі наказали мені підвєстися, а тому що я неспроможний був до цього, мене далі поволокли за руки по коридору й сходах. Від кожного поштовху я відчував гострий біль у кожному м’язі, але вже не мав сили навіть стогнати.

Через подвір’я мене перенесли попід плечі і знову я потрапив до „собачника”, в якому був перед допитом. Мене вкинули туди і зачинили двері.

В „собачниках” панувалатиша, тільки зрідка було чути зітхання, які свідчили про те, що „собачники” не порожні.

За кілька хвилин трохи відхилилися двері й крізь щілину заглянув вартовий — той самий, що чергував вночі, коли мене привезли на допит. Він пошепки запитав мене чи був я за ці дні у в’язниці (очевидно він пізнав мене). І коли я відповів негативно, він знову запитав чи я щось єв за той час. Я відповів що не єв і просив його дати мені хоч краплиночку води. Він, нічого не вілловівши, причинив двері, а за кілька хвилин повернувся з кухликом води і шматком білого хліба: „Нате, тільки нікому не говоріть про це”, промовив він пошепки українською мовою.

Цей жест співчуття (не думаю, щоб то був підступ) і рідна мова так розчулили мене, що я заплакав як мала дитина, хоч ні разу не допустився до того під час нелюдського слідства. Він застережливо помахав мені пальцем, очевидно для того, щоб я голосно не заговорив, забрав кухлик і, причинивши двері, пішов.

За яких дві години мене попід руки затягли до „чорного ворона”, а за мною — ще кількох — в окремі „конверти” і ми поїхали вулицями мовчазного міста.

Не чути було крізь стінки ні сирен авт, ні яких інших ознак руху в передранковій порі.

Сидячи в „конверті”, я перший раз в моєму житті, відчув стан якоїсь дивовижної, абсолютної байдужності до всього і до життя. До того часу я не міг уявити собі, що людина може впасти в стан такої байдужності до життя. Коли б хтось в той момент сказав мені, що машина летить у прірву і я мушу лише злегка поворухнуті пальцем, щоб урятуватися від смерті, я не зробив би того.

Такий стан був хвилево у моєму житті ще один раз, лізнише.

Ця глибока депресія тривала, доки машина зупинилася перед брамою в'язниці. Від сильного поштовху я ніби пробудився з цього стану і знову подумав про щось життєве, не пам'ятаю про що саме...

**

В камері мене зустріли з такою чулістю, як зустрічають найближчого родича. Кілька осіб шідVELOся з місць і кожен намагався щось приємне зробити: один простягав цигарку, другий шматок хліба і одночасно пошепки розпитували про допит. В кутку під столом готували мені місце до спання.

Мій приятель П. підійшов з кухликом води до мене і шматою почав змивати кров з лица, після цього він наклав мені компрес до цілком запухлого ока, якого я не міг розплющити і лаяв слідчого, не перебираючи слів. Він обережно, з братерською теплотою поклав мені руку на плече і запитав: „Писали?” Аж тепер я з гордістю відчув те, що я витримав тортури і приємно було сказати йому „ні”.

„Ну, от і добре, що не принизилися перед тими гадами” відповів мені і допоміг перебратися до мого „ліжка”.

Не зважаючи на страшну перегому, я ще мабуть з годину не міг заснути, бо боляче було лежати і так і так. Крім того не давала спокою думка про наступний допит.

Пізніше я ніби потонув у якусь темну пріrvу. На церевірку мене не будили, пославшися на те, що я дуже хворий і я проспав аж до вечора. Коли я прокинувся, в камері вже горіло світло. Мені дали хліба, баланди, теплого чаю і аж тоді я відчув який я голодний. Повечерявши, почав розповідати друзям про подробиці допиту. I хоч нічого нового я не міг розповісти, проте мене охоче слухали.

Коли пізніше почали викликати на допити, мое серце починало швидко битися і кров гостро пульсувала в скронях, бо слідчий обіцяв мене викликати сьогодні. Та ні сьогодні, ні завтра мене не викликали. До повторного допиту я чекав майже місяць.

Одної ночі знову покликали... Та ж кімната і той же катюга Нікітін...

Почалося знову з пропозиції писати про „контрреволюційну роботу”. Пропозиція була енергійно підтримана дубовою ніжкою, але вже не так гостро як минулого разу. Я мав враження, що слідчий надміру перевтомлений і не має такого настрою, як тоді.

Послаблення „методики”, як я довідався згодом, викликане було очевидно тим, що він уже мав двох свідків проти мене і міг справу „оформити”, належно від того чи я напишу самообвинувачення.

Добре сполосувавши мене ще раз, з тим розрахунком, чи не почну я цюс писати, він сів за стіл і почав писати протокол слідства, все не пред'являючи мені будьяких матеріалів звинувачення.

Після кількох, сutoформальних запитань про біографічні дані мої, моого батька й матері, він запитав чи визнаю себе винним у тому, що належав до провідної групи української антисоветської організації. Я відповів нагативно і так він зафіксував. Далі спитав чи знав я п. Д. і які змовницькі, антисоветські розмови я з ним провадив. Я відповів так як було, — що п. Д. знав, але ніколи змовницьких розмов з ним не провадив. З таким протоколом моя справа помандрувала на ОСО до Москви, а мене слідчий відіслав до в'язниці, де я ще просидів 8 місяців „без руху”, до повторного слідства. І лише тоді, вже інший слідчий, частково познайомив мене з моєю справою.

Історія її виглядала так: перед різдв'яними свята ми я написав моєму приятелеві — сільському учителеві Д. листа, в якому просив його приїхати колись до Києва, щоб трохи розважитись. В листі не було ні слова про політику, та і взагалі з паном Д. ми не мали розмов на цю тему, хоч би зогляду на те, що до політичних справ він ніякого інтересу не виявляв.

Очевидно, в порядкові виконання пляну арештів на Роменщині (кожен район мав свій плян) заарештовують і Д.. саме в той день, коли він одержав моого листа. Маючи в руках листа з Києва, „енергійний” слідчий подумав, що на цьому можна зробити добре „діло”. Пустив певне у хід дубову палицю і Д., що мав дуже лагідну вдачу і добре серце, написав легенду про те, що я його „завербував” до підпільної націоналістичної організації.

Справа полетіла до Києва і накручувалася далі. Тому що я не погодився писати на себе наклепів, слідчий на переферії дістав завдання знайти ще одного „свідка”. Тим другим свідком був знайомий пана Д.. якого я зроду не бачив у вічі. Він написав, що я особисто „завербував” і його. Легенда його була ще більш барвистою від попередньої. Мабуть слідчий дуже хотів одержати ордена „за виконені осібих заданий партії і правительства”. В ній було зауважено, що до тої

організації належав і мій родич, що працював в Академії Наук.

Поспішаючи здати діло з рук, або через недогляд, слідчий не заарештував цього „родича” і так надіслав справу до Москви. А там підкреслили червоним олівцем місце, де мова йшла про „родича” і повернули справу до дальнього розслідування, не тому що хотіли справедливості, а лише тому, що домагалися нових арештів.

**

Може це і врятувало мене від смерті, саме тим, що я довше затримався у в'язниці до остаточного розв'язання справи.

Після кінцевого допиту, я з дня на день чекав вироку. І справді, часто бувало так, що за тиждень-два по підписанні протоколу люди діставали вирок, або їх просто без вироку забирали „з речами” невідомо куди. Це було в тих випадках, коли справа йшла на „тройку НКВД”. До складу її належали три начальники з НКВД і слідчий, що доповідав про справу і був одночасно прокурором своєї жертви. Такі „тріки” безперервно працювали, особливо під час „єжовщини”, вони видавали, позаочно тисячами вироки смерти і лише зрідка—десятипічну каторгу.

Інші тисячі, переважно військовики й урядовці високих рангів, переходили через т. зв. „військову колегію” — зачинений суд з високих урядовців центрального управління НКВД. На той суд викликали вже й підсудного і ставили йому лише одне питання — чи визнає себе винним. Ніяких виправдань чи захисту не визнавали, та й мало хто виправдовувався, бо кожний підсудний, перед виходом до військової колегії потрапляв до кімнати, де був його слідчий, що обіцяв зідрати з живого шкіру, якщо заперечить свої попередні свідчення. Про це нам розповідав високий урядовець управління південно-західних залізниць — комуніст Болотін, що побував на військовій колегії і випадково повернувся звідти до нашої камери з посивілою головою й присудом на 25 років. 90% тих, що йшли туди, діставали вирок смерти і лише найщастиливіші — 15—25 років ув'язнення.

Діяли в ті часи ще й т. зв. „спецколегії”. На спецколегії потрапляло не більше 5% в'язнів. І то лише таких, що вже напевне не здібні були заперечити підписані ними легенди. Спецколегія формально вважалася цивільним судом, але насправді там засідали також урядовці НКВД в цивільному. До складу її входив і „представник” від робітників, але очевидно — до кінця надійний і перевірений.

Спецколегії діяли переважно коротко, при зачинених дверях, але інколи, коли те потрібно було для про-

паганди, (щоб показати „ворогів народу”) — і публічно. В такому випадкові підсудних тижнів за два забирали до окремої камери, де було більше повітря й краще підгодовували, щоб вони мали людський вигляд. Коли на тілі були сліди катувань, їх заліковували, а пізніше прилюдно питали: „А чи чули ви у в'язниці, щоб когось били на допитах?” „Ні, зі мною було багато людей, але я про таке нічого не чув”.

Такі інтермедії з безвільними людьми були потрібні для того, щоб заглушити поголоски на волі. Були навіть поодинокі випадки звільнення зі спецколегії, але тим людям, під страхом смерти, наказували зберегати таємницю мурів НКВД. Після тої школи вони жахалися навіть власної тіні й часто приневолені були стати на послуги НКВД.

**

Минали місяці, а потворний молох „єжовщини” безуспінно нищив сотні тисяч, мільйони нових жертв... На північ і Далекий Схід котилися безслідно незлічені, загратовані ешелони, з мільйонами невільників на каторжну працю; в льохах і глухих ярах падали десятки тисяч від злодійських пострілів у потиличю... А в загратованих мурах в'язниць далі йшла „підготовча робота”. На місце тих, що пішли, приводили майже щодня нових.

Напочатку літа, в нашій камері було вже 132 чоловіки, на площі 30 кв. метрів. Не мали вже місця не тільки лягати, а й сидіти. Доводилося робити це позмінно. В камері була неймовірна задуха, бо дашки на вікнах, розпікаючися на сонці, вже зовсім не пропускали свіжого повітря, ми роздягалися зовсім, але й це не допомагало. Піт невпинно виливався з тіла. Ми вимочували його брудними шматами й потім викручували їх до полумисків, що стояли біля ніг. Повні полумиски поту передавали з рук до рук і зливали до „параші”.

Тіла всіх вкрилися червonoю сверблячкою, що не давала спокою ні вдень ні вночі. Вночі, коли хоч трохи повівало свіжістю, виповзали з незримих шілин міріяди блошиць і відбирави єдину втіху — забуття у сні.

На 132 особи ми діставали в той час лише один двохвідерний жбан води увечорі. Неможна передати того настрою, з яким люди чekали тої води, розподіляючи її в кухлики ніби якийсь неоцінений нектар. Очевидно невмисне замикали на цілий день воду і в убиральннях, — ми змушені були бродати там босим ногами в сморідному бруді і приносити його з собою до камери, ще збільшуючи задуху.

Коли в той час виводили нас на прогулінку і я оцирався крадькома на товаришів, мені вони здавалися привидами з восковою шкірою на кістяку. Я з жахом у серці думав: невже і я такий самий?

Щодня від нас забирали одного-двох, що не мали вже більше сили так жити. Замість них приводили інших, свіжіших. Протести були нічого, вони завжди закінчувалися побиттям, бо господарі тюрми мали всі повновласті безконтрольності.

Одного дня приволокли до нашої камери двох се-

лян, що побували на допитах у Броварях під Києвом. Вони розповіли нам, що там за колючими дротами, під Дарницьким лісом діяв страшний „комбінат смерти”. В цементових камерах, з навмисне налитою водою на долівках, тримали по 200—250 в'язнів на площі 30—40 кв. метрів. Так вони могли лише стояти, задихаючись у випарах власних тіл, майже без води й їжи.

Поруч з їхнім камерами, вдень і вночі діяли катівні і з поза їхніх стін невгавали нелюдські крики нещасних. Їм припікали ноги вогнем, напомповували шлунки водою, чи повітряною помпою з мотоцикла; заганяли голки під нігти; били дубовою лінійкою по найбільш уразливій частині чоловічого тіла.. I це все в ХХ віці, в „найщасливішій країні світу!”

Щодня з камер виносили кілька трупів, а ще більше виводили глупої ночі, десь недалеко до Дарницького лісу, на вічний спокій...

На місце їх приводили інших...

Серед двору катівні був глибокий колодязь. Коли одного дня проводили повз нього групу в'язнів, двоє рвонулося з шереги й кинулися туди сторч головою. Після того колодязь накрили дошками.. Люди мріяли про каторжанський етап, як проспект, бо про волю годі було й подумати.

Вже коли прийшли німці на Україну, вони виявили біля Броварів, у Дарницькому лісі величезні поховання, де мусіло бути кілька десятків тисяч трупів. Тільки це сталося пізніше, ніж у Вінниці і вони не мали часу їх розкопувати, бо вже відходили з України, та й самим їм треба було ховати кінці своїх чорних злочинів над українською людністю.

А там, у Броварях, так і залишилися нерозкопаними могили невідомих тисяч, що пішли на той світ без хреста й похорону. Тільки десь нишком, серед ночі, тужили за ними матері й сироти гіркими сльозами...

**

Якось серед дня відчинилися двері нашої камері. „Штурпак” викликав прізвища трьох людей і наказав зібратися з речами. В числі їх був і я. Тому, що з речами майже ніколи раніше не брали вдень. виникла неймовірна надія: а може на волю?! Ми нервово почали вдягатися, а сусіди один перед одного проказували адреси своїх рідних, щоб передати їм звістку. Ми обіцяли це зробити, але припущення про волю було страшно неймовірним і я почував себе ніби наелектризованим — щось мало статися, бо на допити з речами не брали, а до іншої камери переводили звичайно вночі.

Коли ми вийшли на коридор, там уже стояло в ряду чоловік 12 з інших камер. Нам наказали приєднатися до них і ми чекали далі на тих, що їх виводили з інших камер. Нас все ж не кидало найвне припущення про волю...

Я потихеньку запитав свого сусіда в чому його обвинувачують. Він вілося, що він і сусід з другого боку мали „шпіонаж”. Це трохи охолодило мої сподіванки на волю, проте я зовсім не втратив їх, тим більше, що не підписував самозвинувачень.

Коли набралося з різних камер біля 30 осіб, нас вивели з коридору і ми поволі спускалися все нижче, аж до вихідних дверей з корпусу. „Штурпак” поступав у віконечко до зовнішнього вартового... У мене завмерло серце: невже воля!?

Та відразу прийшло гірке, зловісне розчарування: через віконце узяв штурпак у вартового ключ і повів нас сходами вниз. Він відімкнув спочатку дубові, обковані зализом двері, далі сталеві гратчасті і ми опинилися у великий підземний камері, з мокрою цементовою долівкою, в підмурівках, під колишньою церквою. До вечора назводили туди біля 500 чоловік. Перестукавшись, ми довідалися, що наповнюються й сусідні камери.

Зовні, біля гратчастих дверей, поставлено було двох вартових, які гостро наказали нам заховувати повнутишу. Крізь ґрати вони весь час пильно стежили за тим, що робиться в камері.

Ми всі були насторожені, бо доброго чогось чека-
нemожна було, тим більше що відсотків 80 присутніх

мали звинувачення в шпигунстві, решта — в українсько-му націоналізмі й диверсії.

Серед ночі, коли ми, сяк-так умостившися на додівці, почали дрімати, загримів засув і до камери увірвався начальник в'язниці — катюга Іванов, в супроводі трьох — в уніформі НКВД. Він, вирячивши очі, не своїм голосом заорав до півсонних людей: „Встать, мать вашу... контра! Что тут за шум! Я покажу вам мать вашу...!” Ми оторопіло підхопились із своїх місць і мовчки стояли перед ним, похнюючи голови. Дехто з нас не міг зорієнтуватися сон це чи дійсність, бо в камері панувала перед тим буквально мертвна тиша. Ще більше затрівожило нас передчуття біди. А Іванов кілька хвилин викрикував на нашу адресу — найбрутальніші лайки й епітети і після цього наказав вартовим взяти 10 чоловік до „безвоздушного карцера”. Він ткнув пальцем на 10, що стояли біжче до нього, круто повернувся і з мерзеною лайкою на устах вийшов з своїми супровідниками, а вартові повели тих, ні в чому неповинних 10, слідом за ними.

Ми посидали на свої місця і з тривогою в очах, мовчки переглядалися поміж себе. Хтось у кутку, не стримавши нервового напруження, істерично заридав, але сусіди похапливо втишили його.

Вже ранком (так ми догадувалися, бо світу Божого нам не було видно), привели до камери тих з карцеру. Вони ледве волочили ноги. Замикали їх поодинці в кам'яних мішках, де можна було лише стояти нагнувши голову. Мішки герметично замикалися й людина від задухи скоро втрачала притомність. Тоді вартовий на хвильку відчиняв двері і знову замикав їх. Так по кілька разів. Повернулося лише 8. Двоє мабуть померли від задухи, бо вже ніколи ми їх не бачили.

Наступного дня нам нічого не давали їсти, лише увечорі принесли два бачки баланди і 15 хлібів на всіх.

В наступні 15 днів нас тримали далі в найсуровішому режимі, зовсім без прогулянок. А потім знову розвели по в'язничих камерах, тільки ми вже не потрапили там, де були раніше.

Пізніше, коли після ліквідації Єкова потрапив до в'язниці колишній начальник 5-го відділу київського Обласного НКВД — Гулаков, він розповів нам, що саме в той час готувався масовий розстріл, (не тільки в київській в'язниці) в зв'язку з ускладненням політичної ситуації на Далекому Сході. Так часто роблять у Советському Союзі і ніхто про це не знає, крім тих, кому доручено виконання.

**

Зрештою прийшов час зникнення Єжова. Як я вже згадував, ми довідалися про це тоді, коли побачили, що скринька на скарги Єжову на подвір'ї прогулянок зникла. У в'язниці цю подію зустріли переважно з величним оптимізмом, бо сподівалися, що дев'ятий вал все-союзного, безглядного терору спадає.

Так воно й сталося. I не тому, що Берія був ліпший за свого попередника, а просто тому, що „операцію” мільйонового маштабу було проведено і можна було зробити більшу чи меншу паузу до наступної. Головним диригентом її припало бути Єжову — колишньому осо-бистому секретареві Сталіна. На цю роль призначив його не хто інший, як сам Сталін, він йому, звичайно, давав і директиви. Сталін не помилився у виборі: протягом короткого часу сотні тисяч було розстріляно, мільйони „підготовлено” до сибірської каторги й каторжної роботи на копальнях Колими. Кремль почував себе спокійніше. Щоб інсценізувати перед народом свою „непогрішимість”, Сталін проголошує на черговому з’їзді партії про „перекручування” політики, дея-кими робітниками НКВД — „ворогами народу”, та ще про те, що, мовляв, до НКВД „попролазили чужоземні агенти”.

Той, кого ще кілька днів тому називали „любимим наркомом Сталіна”, опинився, як небезпечний свідок сталінської директиви, в одному з невідомих підвальїв і пішов слідом за своїми вчорашніми жертвами, а „батько” ще раз показався у ролі непогрішимого вождя. Так само як і тоді, коли він проголосив про „запоморочення від успіхів” під час велетенського морду людей за доби колективізації. „Батько” завжди пильнує справедливості і йому повинні голосити осанну матері й сироти замучених, як „наймудрішому за всіх часів і народів”.

Щоб замилити людям очі, після ліквідація Єжова, звільняють може 0.01% тих, що лишилися ще до того часу у в'язницях і кілька сотень повертають навіть із Сибіру, просто тих, що випадково потрапили під руку. Все це — для пропаганди: дивіться, мовляв: той хто справді не мав провини — звільнений, а там залишилися вороги. Від них урятував нас наймудріший Сталін!

З тих же міркувань, кидають до в'язниці поодино-

ких співробітників НКВД, ніби за співучасть у „перекручування політики партії”, а тисячі інших нагороджують орденами. Тільки в цих випадках ті самі „перекручування” називаються „виконненiem особо важних заданий партії і правительства”.

У в'язниці я зустрівся з двома майстрами „перекручування”. Один з них був за Єжова начальником Христинівського районового НКВД (прізвища не пам'ятаю); другий — Гулаков — начальником 5-го відділу київського обласного НКВД. Обидва вони, очевидно боячися відплати, дуже запобігливо ставилися до тих, що мали авторитет у камері. І, шукаючи місцішого ґрунту, розповідали часто про свої службові таємниці.

Христинівський начальник оповідав, що напочатку єжовської епопеї він одержав дерективу заарештувати в районі 3800 чоловік. Заарештувавши всіх, що колись уже сиділи за політичні справи і якось повернулися додому; всіх, що про них були якісь звідомлення від „секс-сотів”, він побачив, що плян ще не виконаний. А його ж треба перевиконати! Тоді начальник пропонує головам сільрад подати списки тих, що іх треба заарештувати. Величина „контрольного числа” була визначена пропорційно до кількості дворів. Плян було перевиканано і „ворогів народу” за допомогою дубової палиці — „оформлено”. Христинівський начальник за свою „правцю” очевидно сподівався дістати орден, але замість того сам потрапив до „контрольного числа”, яке треба було зabezпечити обласному начальникові.

Гулаков був більшою рибою. Він належав раніше до відповідальних робітників шпигунської сітки в Ірані, офіційно перебуваючи там на малозначній посаді в союзській амбасаді. Пізніше він, в числі 11, приймав участь у крадіжці генерала Кутепова в Парижі. За цю „роботу” він дістав бойовий орден „красного знамені”. В офіційному акті на призначення ордена було, як звичайно, написано: „За виконнені особо важливих заданий партії і правительства”. Подробиці всіх цих „важливих заданий” він нам розповідав уже після того, як йому вибили кілька добрих „орденів” на спині і він підписав легенду про шкідницьку роботу в органах НКВД.

Розповідав він також і про те, що на подвір'ї обласного НКВД, на Катеринівській вулиці у Києві, є гараж, до якого ночами часто в'їжджають „чорні ворони”. В'їжджають вони так, що через відчинені задні двері можна вийти тільки на східці, які ведуть до підвальну, — туди, де за рогом чекає розрахований і невблаганий стріл у потиличю...

Від сторонніх ушій він заглушується шумом мотора, що працює тоді на повному газі... Так, в одному лише Києві було розстріляно від листопада 1937 до лютого 1938 року понад 10 тисяч „ворогів народу”.

Гулаков пояснював нам, що потрапив до в'язниці тому, що не слухав наказів і гуманно ставився до в'язнів, які були у нього під слідством. Ми не зовсім були переконані в цьому, бо зовні Гулаков нагадував типового енкаведиста, а все ж схильні були повірити йому, бо траплялися й серед них, дуже зрідка, відносно гуманні люди. Пізніше, коли в інших камерах довідалися про його перебування у в'язниці, нас повідомили, що Гулаков немилосердно знущався з в'язнів. У камері його почали бойкотувати, але не чіпали, боючися відплатних репресій адміністрації в'язниці, що найбільш поблажливо ставилася до колишніх колег. Гулаков почав проситися із його перевели до іншої камери, очевидно, щоб згубити сліди. Пізніше він таки дістав від в'язнів добру відплату, у вагоні під час виїзду на етап.

**

Після зникнення Єжова істотних змін у в'язничому режимі не сталося, лише ніби трохи легше били на допитах, але й ця зміна не обходила всіх. В загальному державна катівна працювала далі. Все ж в'язні, в своєму безпорадному становищі, з дня на день чекали на „зміну ситуації”, намагалися відшукати її в різних малозначчих змінах, що часто не мали загального значення. Особливо уважно старалися вишукати щось на свою користь в оповіданнях тих, що поверталися з допитів.

Пам'ятаю, одного разу на світанку повернувся один наш отвариш з допиту. Вигляд у нього був жалюгідний. Коли назустріч йому піднялися залитливо заспані голови. він з удаваною міною таємничості оголосив „зміна ситуації!” Насторожено підвелося ще кілька голів і він тоді урочисто заявив: „Раніше мене били ніжкою від стільця, а тепер уже ні. Сьогодні мене чистували ніжкою від стола!” Дехто усміхнувся на цей дотеп, але більшість понуро схилила голови на своє брудне лаштіття.

Дні минали за днями, одноманітно, безрадісно. Наші надії на зміну ситуації, згасали. Може вона була для тих, що ще лишалися на волі, бо нових людей приводили мало. Ми були приреченими...

**

Вже далеко перейшло за північ, коли загримів за-
сув і до камери увійшов чоловік. Не чоловік, а кістяк
обтягнений воскового кольору шкірою. Лице живого
кістяка світилося радістю так, що здавалося ніби вер-
нувся він з безнадійної, багаторічної неволі додому. Ми
не могли зрозуміти в чому річ, ми вже давно-давно не
бачили такої радості в людських очах.

Це був Дмитро Борзяк — український публіцист, один з тих, що залишився напівживим після розгрому СВУ. А радість на лиці, так давно забута всіма нами радість — від того, що Дмитра Борзяка привели до нас з камери офіційно засуджених смертників, де він пробув 59 днів.

59 безконечно довгих днів, наповнених жахом неминучої, безглуздої смерті, що може прийти сьогодні, десь у темному кутку, від стрілу не в одверті груди, а в потилицю, від ворога, що звик стріляти лише з-за рогу, в безборонного.

Пізніше Борзяк розповів мені свою історію. 1929 р. він був заарештований, як ніби керівник пресового відділу СВУ. Довгі місяці, під тортурами, перебував у в'язниці. Від нього домагалися фальшивих свідчень на академіка Сергія Єфремова, (у якого Борзяк бував кілька разів), та інших представників української еліти.

Борзяк витримав тортури й свідчень не дав. Може через це, або тому, що тяжко захворів у в'язниці, на процесі СВУ він не фігурував. Самообвинувачення походився підписати сам С. Єфремов, коли перед ним поставили ділему: визнання неіснуючих провин, або масові арешти української молоді — зокрема всіх учнів Єфремова.

Як і треба було сподіватися, підступно здобуті відомості використали на публічному процесі, розфарбувавши їх усіма кольорами для публічної опінії, а учнів Єфремова і десятки тисяч найсвідомішої української молоді розстріляли в льохах та згноїли в Сибіру.

Борзяк, лише збіgom щасливих обставин, напівживий, урятувався з вовчих лабет.

Прийшли роки Єжовщини. Борзяка, як потенціяльного ворога, чи просто як людину з минулим, без будь-якої провини, заарештовують і тортурами змушують

підписати дивовижні самообвинувачення про активну діяльність в неіснуючій націоналістичній, диверсійній організації. Щоб надати цьому більшої правдоподібності, щоночі викликають на допити Борзякового приятеля — маляра Н. і на дев'яту ніч він підписує протокол, що підтверджує легенду слідчого.

Маючи ці „незаперечні документи”, спецколегія київського обласного суду кличе Борзяка на розправу.

Побачивши в залі суду живу тінь свого близького товариша, „свідок обвинувачення” — маляр Н. зрікається свого „свідчення” і пояснює судові, при яких обставинах він його підписав. Суд „найдемократичнішої країни” не вважає на це і надає слово прокуророві, який на підставі „найдемократичнішого права”, „доводить”, що Борзяк є найлютішим ворогом народу, що він є онуком свого діда і син свого батька, які мали 50 га землі, і „кривавими інтригами обплутували майже весь СССР, та в спілці з кривавим капіталізмом всесвіту, намагалися повалити совєтську владу”. І суд, який дивиться на право (закон), так як і наліво (бо інакше йому не випадає дивитися) засуджує Борзяка на кару смерти, не обумовлюючи того, що передсмертна агонія має продовжуватися 59 днів. Таку жахливу агонію, разом із тисячами інших, Дмитро Борзяк пережив у Лук'янівській в'язниці, на шостому коридорі.

Від 11-ої ночі до 4-ої ранку камери смертників були наелектризовані чеканням неминучої смерті. В кожній з камер ночами западала мертві тиша: затаївши віддих, люди прислухалися до яких дверей наближаються кроки, як повертається ключ у дверях... Відчинивши двері стають і обводять очима кожного по черзі... Після того пауза, страшна, неймовірно довга... перед викликом на смерть...

Іноді хтось із смертників не витримував її — з уст зривався істеричний крик. В такому випадкові нервово-го „штурпакі” виволікали на коридор і там заспокоювали по своєму...

Інколи з коридору — на всі груди — передсмертний голос розлуки: „Прощайте браття!”... І метушня, щоб замкнути рота.

Лише після 4-ої ранку западала камера на голій цементовій долівці, в якусь нірвану кошмарів, щоб знову збудитися... може востаннє... І так 59 днів...

Були такі, що чекали навіть по три місяці, доки їх вели на смерть, або у виключному випадкові вимінювали смерть на кільканадцять років каторги. Так було і

так є, бо конституція — „найдемократичніша” така, як тільки може бути у „батька” для дітей...

Людина, що якимсь чудом врятувалася з того пекла, ніби заново народжувалася на світ, тільки вже з глибокою зморшкою, що лишалася на чолі і в серці на все життя...

Я пригадую, з якою глибокою любов’ю до життя згадував Борзяк окрім епізоди ще з того часу, як був на волі, з яким незмірняним теплом він говорив про своїх рідних, синочка.

Часто він згадував і про свого близького друга — Тодося Осьмачку: „Він ж уявіть, Миколо, що це за людина: живе місяцями зимою в склепах на кладовищі і творить такі прекрасні речі. Ось послухайте: і він пошепки деклямував мені цілі уривки з Осьмаччиних пеперекладів Шекспіра та його барвицті октави... І це ж у склені, або десь на горіші! А як би міг розквітнути цейталант і скільки ще інших, коли б Україна була нашою!”

При цих запальних розмовах очі Борзяка блищали хворобливим вогнем і розмова часом зривалася гострим і сухим кашлем. На хусточці з’являлися червоні плями... Ale він не зважав на це, бо перші дні після камери смертників, Борзяк взагалі не визнавав, що може існувати на світі смерть. Він вірив також, що знову мусить прийти якесь чудо і він повернеться додому.

За два тижні після воскресіння з мертвих, Борзяка викликали з камери й на коридорі проголосили милість: „Кару смерті замінено на 15 років політ-ізолятора”.

Радість, що розцвітала в його хворих грудях, якось відразу зів’яла...

„Мабуть уже ніколи не побачу Дніпра з Володимирої Гори і не візьму на руки свого синочка...” сказав мені... I таким глибоким, невимовним горем повіяло від цих слів.

На другий день Борзяка забрали від нас. А через два тижні в’язничний телеграф, через муровані стіни, повідомив, що Дмитро Борзяк шматком шкла перерізав собі вени...

Наша камера, що так дружньо зустріла смертника, вішанувала його пам’ять глибокою мовчанкою і не один кулак міцно стиснувся тоді в без силій люті.

**

Минуло ще кілька одноманітних, довгих місяців. Ми перебували у в'язниці майже без руху. Здавалося, що нас, ніби речі, переховують у вантажному склепі.

Одної ночі мене несподівано покликали на допит. Слідчий був уже інший — Шапіро, але почав свою „роботу” такими ж методами, як і попередній використовуючи засоби фізичного впливу, тільки вже в послабленій формі. Все ж відчуvalася „zmіна ситуації”.

Слідчий спочатку домагався, щоб я писав якусь легенду про контрреволюційну роботу, пізніше почав допитуватися про моого родича в Академії Наук і про тихч, що давали на мене свідчення. Не вибивши з мене свідчення, він над ранок почав писати протокол і після того відпустив мене до в'язниці. Другого дня він знову покликав мене. Вже не бив і нічого не допитував, лише дав мені перечитати обвинувачуючі свідчення і розписатися в тому, що він подав матеріали обвинувачення. Такого під час Єжовщини не траплялося. Я знову поїхав до в'язниці. За чотири місяці по цьому мене покликали до „начальника коридору” і він прочитав мені, що на підставі ухвали „особого совещання при НКВД ССР”, мене засуджено за арт. 54. 11. (участь у контрреволюційній організації) до 10 років ув'язнення в далеких „ісправітельно-трудових лагерях НКВД”. Я вислухав цей вирок майже з повною байдужністю, бо вже встиг звінкнути до думки про мою приреченість. Я вже так намучився у в'язниці за 20 місяців, що мені хотілося хоч у пекло, аби вирватися з неї.

Незабаром почалася підготовка до етапу. Засуджених вибирали групами з камер і зводили до інших великих, де містилося в такій же тісноті, по 200—300 чоловік.

Там оголосили, що перед виїздом ми матимемо 10-хвилинне побачення з рідними. Така „гуманність” здавалася нам просто неймовірною. Ми думали, що це оголошення зроблене просто на глум. Але за кілька днів справді почали викликати на побачення. Кожний ішов із завмираючим серцем, бо не зінав, хто ще там залишився на волі. А ті, що їх ще не кликали, думали лише про те, чи матимуть вони щастя побачити когось із рідні.

Вже понад 20 місяців я перебував у в'язниці, в умовах найсуворішої ізоляції від зовнішнього світу. Лише по тому, що я діставав щомісяця 50 крб., я знову, що хтось із моїх близьких ще живе.

Неможна переказати словами того чуття радости й остраху, яке спалахнуло, коли дійшла черга до мене. Я йшов по коридорах і здавалося, що не дійду. Мені терпли руки й ноги, а серце то шалено билося, то ніби зупинялося. Думка була лише про одне — чи побачу синочка й дружину...

Мене, й ще двох зі мною, відвели до коридору, відгороженого від кімнати густою дротяною сіткою, ніби решетами з молотарки. Я вп'явся очима в сітку в неймовірному хвилюванні.

В кімнаті нікого не було. За півтора метри від сітки зроблено було півтораметровий бар'єр. Поміж ним і сіткою повільно проходжувався „штурпак” скоса поглядаючи в наш бік. Він зупинився посередині і грубо наказав що під час побачення ми повинні заховувати повний спокій і нічого не говорити про умови нашого побуту й допітів. За недодержання цього... „свіданіє буде прервано і ви понесьоте сурое наказаніє”.

Ми слухали його й не спускали очей з дверей у протилежному кінці кімнати. За кілька хвилин вони відчинилися і до кімнати увійшла моя сестра, а з нею ще якісь незнайомі мені люди. Дружини й сина не було... Мені ніби щось урвалося в грудях, я похилився на сітку, щоб не впасті додолу і пальцями схопився за вічка. Спазми мlostі підкотилися до горла і я ледве стримався, щоб не заридати.

Сестра наблизилася до сітки і рогублено водила вздовж неї очима, не впізнавши мене в першу мить. Коли я озвався до неї, вона сплеснула руками: „Ой, братіку ріднесенький! Ой, що з тобою зробили!” і залилася сльозами. Цей голос і сльози вивели мене із стану зацепеніlostі: „А де ж синочок і дружина?” — запитав я, — „що з ними сталося?” „Вони живі, живі... тільки вона змушенна була зректися тебе як від ворога народу і етпер не могла прийти... Я прийшла... І мамочка живе і всі живі... тільки вони не в Київі... ти не журися мій ріднесенький... ой, який же ти нещасний...” І знову розридалася.

Забувши про своє горе, я почав її заспокоїти: „Не плач, сестричко... це я трошки хворів... тепер почую себе цілком добре... мені нічого не болить... і мамусі не кажи, що я трохи змарнів, бо й вона буде плакати,

не треба, вже все минулося... пойду — буду працювати за фахом і все буде добре, не плач, моя голубко...!"

Ще я говорив якісь слова втіхи, не пам'ятаю що саме, і трохи заспокоїв її — таку ж нещасну як і я, змарнілу у вічній біганині по чергах за шматком злиденноого хліба.

Коли „штурпак” відійшов далі, вона пошепки запитала: „Чи правда, що вас б'ють?” — „Ні, ні, тепер уже ні...”

Я просив її ще заспокоїти мамусю і всіх. Так хотілося мені хоч на хвилиночку торкнутися до неї руками, поцілувати... Так стужилося серце за рідною людиною! Але між нами була дротяна перепона і грубий цербер — „штурпак”...

Відмахнувшись від різних питань товаришів у камері, я пробрався до свого кутка, сів на своє брудне шмаття і гірко заплакав... такий невимовний біль стиснув за серце. Аж тоді я найглибше відчув, як стужилося серце за рідними, такими ж нещасними „на волі”, як і ми за гратаами. Два дні я майже нічого не їв і не розлучався з моїми безрадісними думками...

**

Надходив вечір, листопадневий вечір 1939 р. Трійками виводили нас з підворітні етапного корпусу й саджали на помості вантажних автомашин, оточених вартою з рушницями напоготові. Варта — і навколо, на бортах машини.

На пригорку, недалеко від в'язничних воріт стояла група жінок з дітьми, з торбинками в руках. Мабуть якось довідався дехто що має від'їджати етап. Вони поривалися очима і всім тілом до в'язнів у машинах, похапливо посилали нам руками прощальний привіт і кожна з них певне хотіла відзначити свого. Ми з таким же напруженням вдивлялися до них: хоч на мить ще забачити рідну людину!

Мій сусід, що сидів біля борта, раптом крикнув: „Ганнусю!” і замахав рукою. Старший вартовий, що сидів на борту біля кабіни, скрикнув: „Бей его гада по рукам!” І той „штурпак”, що сидів біля нас, не вагаючись виконав наказ: з якоюсь дикою люттю вдарив прикладом у плечі. Машина приспішила рух і не бачили ми вже тих пекучих сліз, що котилися в безсилії ненависті з Ганнусиних очей.

На запасних колях Лук'янівської станції нас пакували відразу по 42 особи до товарових вагонів з агрегатами вікнами і поспішно замикали двері, щоб не встигли побачити люди, яким вантажем виповнено, у вечірньому присмерку, довгий „ешелон особого назначення”. Його уважно оберігали довірені вартові з вишколеними вовковадавами.

Було гостро заборонено виглядати у вікна і ми тиснулися всі до випадкової шпарочки у дверях, — гарячкомо шукали поміж силуетами в далині когось рідного, хоч і неможна було у вечірніх сутінках на такий віддалі розпізнати когось. Ми тільки зауважили, що вартові, виставлені біля дороги, не давали людям зупинятися, відганяючи їх далі.

Коли вже зовсім стемніло, з того світу до нас донеслися тужливі слова: „Андрію, Андрієчку, я тут, я завжди з тобою... синочок здоровий...” Той самий голос і ті самі слова ми чули всю ніч, аж до світанку. Ніби чайка, одна-однієюка квилила у відчай над замряченим, беззбереженим простором. Видно від-

ганяли її, бо були довгі паузи, а потім знов, з іншої сторони, те саме... Десь віддалік з вагону ніби вирвався відклика, але він був заглушений ударами прикладу рушниці об стінку вагону...

Голос то віддалявся, то знову прибивався ближче. І таку глибоку журбу породжував він у наших серцях. Хотілося плакати, та не було сліз...

*
**

Ми сяк так розмістилися на голих дощаних нарах і майже не спали цілу ніч, чи тому що стало вже камерної задухи, чи може тому, що в тиші ночі прислушалися, чи не почуємо і ми знайомого голосу.

На Лук'янівці ешелон простояв до ранку і вже тоді рушив у незнану путь. Незабаром він знову зупинився на бічних глухих коліях Києва „товарного” і там простояв ще цілу добу. Знову вночі ми чули розплачливі голоси, що десь зпоза вагонів кликали своїх рідних.

Нам почала дошкуляти спрага: на дорогу нам видали по 4 оселедці й по хлібині, — води ми не мали ні крапельки. Вранці, спочатку несміливо, а пізніше голосніше почали вимагати води. За кілька хвилин уже весь двохтисячий ешелон, ніби за чиеюсь командою, кричав: „во-ди! во-ди! во-ди!” Не допомагали й приклади „штурпаків” об стіни вагонів. Обережно визираючи через гратегі вікон, ми помітили що поміж вагонами й на дальших рейках почали збиратися залізничні робітники й випадкові перехожі. Вони прислухалися до нашого алярму і потайки, співчутливо махали до вікон руками. Зрештою варта, який невигідно було допускати таку демонстрацію, почала відчиняти двері й подала до кожного вагону відро води. Ешелон знову принишк, а за дві години вже ритмічно стукотіли колеса, ніби проказуючи знайомий нам мрашрут: „На-Сибір, на-Сибір!” Перед нами стелилася невідома, далека путь, якою майже немає вороття...

Ешелон добре охороняли. В задньому й передньому вагонах була варта з кулеметами й собаками. Розстановлено було вартових і на проміжних площинках між вагонами. На менших станція він не зупинявся. На вузлових його заганяли переважно на бічні, дальші колії. Тоді з вагону на вагон перескакували з розгону по дахах вартові, щоб переконатися чи не проломили де „вороги народу” дошки в дахові. Інші ходили понад вагонами і дерев'яними молотками, з довгими держаками, обстукували стінки у вагонах. Так було на кожній великій зупинці. Зрідка в дорозі нам давали трохи води, якоїсь гарячої баланди. Переважно ми одержували хліб і солону рибу.

Всі свої обмежені можливості ми скеровували на

те, щоб якось подати вістку додому. Найбільшою цінністю був шматок пакувального паперу і олівця, що їх пощастило зберегти при обшуках. У декого зберіглося кілька аркушіків цигаркового паперу. На ньому писали з одного боку коротенького листа, з другого — адресу. Прив'язували до шкориночки хліба й кидали крадькома через гратеги там, де бачили залізничних робітників, чи випадкових подорожніх, переважно в той час, коли потяг рушав з місця, чи притишував ходу. Пізніше вже дома я довідався, що всі мої 8 листів, які пощастило викинути, починаючи від Харкова і минаючи Свердловськ, дісталися додому. Очевидно люди на волі розуміли яких ворогів народу везуть „ешелоном особого назначення”.

Не один раз, під час довшого постою нашого ешелону, осторонь збиралася групами люди і дехто з них пробував передати нам якусь іжу, але варта категорично забороняла це робити й відганяла людей від ешелону.

Пригадую ще й такий подорожній епізод: одного разу наш ешелон зупинився на колії великої Уральської станції. Очевидно недобре було розраховано зупинку, бо незабаром проти нас зупинився далекосхідний, комфортабельний експрес. Через широкі вікна його, ми бачили близкучі купе першої клясі і добре одягнених, ситих і веселих пасажирів, що безсумнівно належали до совєтської аристократії. На столиках були розкладені різні смачні речі, про які ми вже давно втратили навіть уявлення.

Побачивши нас, деякі пасажири блакитного експресу поставали біля вікон і оглядали нас ніби мешканців зоологічного саду, проте в очах декого з них виразно світилося співчуття і одночасно з ним — острах про свою власну, завтрішню долю.

Проти нашого вікна стояв військовий вищого рангу, з трьома орденами на грудях. Він сумним поглядом дивився на нас і коли експрес рушав з місця, підняв руку до грудей і непомітно для своїх сусідів, послав нам нею прощальний привіт. Мабуть він розумів, що не зважаючи на всі свої заслуги, завтра може поїхати, без будьякої провини, слідом за нами, в такому ж „сталинському ешелоні”.

**

Починалася тайга — на сотні кілометрів тягнувся майже незмінний ландшафт — ліс і ліс без кінця-краю. Назустріч нам котилися довжелезні ешелони з лісом і рудою. Вони нам розповідали, яка робота чекає нас незабаром. Дуже часто бачили ми поміж деревами бараки чи намети огорожені колючими дротами. На кожному розі дротяних загорож височіли будки вартових і майоріли постаті з рушницями, зодягнені в довгі кожухи й валянки.

На залізничних станціях у тайзі ми вже побачили інших робітників. Це видимо були дуже нещасні люди, виснажені докраю. Зодягнені вони були в брудне лахміття. Ноги їх були обмотані ганчір'ям і взуті в личаки. Вони вантажили дерево до вагонів, прокладали бічні колії, чи виконували ще якусь тяжку роботу. Біля кожної партії робітників була неодмінна варта, що не тільки стерегла їх, а й підганяла до роботи.

Забачивши наш ешелон, каторжники співчутливо кивали нам головами і, озираючися на варту, питали звідки ми і що чути на волі. Несміливо вони запитували про те, чи не маємо ми зайвого шматочка хліба або закурити. На питання про умови побуту вони безнадійно махали рукою. Така ж глибока безнадія світилася і в їхніх очах, вона надавала тон усій постаті людини.

А назустріч нам пливла без кінця-краю непривітна, ніби мертвa, тайга, засипана глибокими снігами і все частіше пробігали перед нами колючі дроти „ісправітельно-трудових лагерей НКВД”, із сторожовими будками, що могли б заслужено бути емблемою на прапорі великої в'язниці народів — СССР. І скільки горя, скільки розтерзаних душ і тіл принишкло за нами в безсильному відчаю й безнадії...

*
**

Наш ешелон зупинився серед величого, засніженого порубу, на запасній колії. Недалеко від нас, за колючими дротами, було кілька десятків бараків. Поміж ними повільно снували якісь сірі, одноманітні постаті.

Вартові відчиняли двері і наказували нам виходити. Ми зіскакували в пухнастий сніг, вгрузаючи до пояса—раді, що нарешті так багато свіжого повітря навколо. Воно просто забивало віддих, але ми пожадливо наповнювали ним груди, ще і ще...

Етапний табір Сама, що здався так за ім'ям найближчої від нього залізничної станції, був розбудований на величезній галявині посеред тайги і обгорожений двома рядами колючого дроту. Навколо височіли незмінні буди вартових. Довгі, рублені бараки, з низькою стелею, були майже зовсім виповнені суцільними, двохповерховими нарами. Поміж нарами, вздовж—лише вузький прохід і посередині—залізна піч.

Передвчора відійшов звідси попередній етап і частини бараків була вільною. Ми є чергові мешканці—по 300 осіб у кожному баракові. Маємо відносну, незвичну для нас волю, бо можемо ходити на території табору без охорони. Не дарма останнім часом покладали так багато на дій на “зміну ситуації”. Оце вона власне й прийшла для нас.

Крім нас у таборі є ще кілька сотень тих, що приїхали кілька днів перед нами і чекають дальншого призначення. Крім того що ми побачили на дорозі і тут, вони майже нічого не можуть розповісти про умови побуту й праці. Попереджають, що в таборі, крім політичних, є ще кілька десятків кримінальних в'язнів і що нам треба остерігатися їх уночі, бо можуть забрати останню одежду. Походивши по табору, знайшли ми барак у якому жило понад 200 етапних з південної Грузії—переважно нашадки родовищ кавказців. Бліді, виснажені обличчя, але в очах—бліск зеламаної гордості й жагучої зневісти до тих, хто з сонячних, гірських аулів завіз їх у цю холодну, вічно понурту тайгу. Щодня з їхнього бараку виносили 3—5 мерців. Вони не могли перенести 30—45 ступнів морозу і багато з них відразу захворіло на сухоти чи гостре запалення легенів. Медичної допомоги майже не було. Той же “лікпом”, що і у в'язниці, з таблетками аспирину. Життя тут зовсім дешеве. І чим більше приреченних відійде на той світ,

тим спокійніше почуватиме себе Кремль! А могил у тайзі можна накопати безліч і ніхто не знайде їх під глибокими сибірськими снігами...

Весь день ми пережили під враженням свіжого повітря і тої відносної волі, про яку вже так давно забули. Коли я проходив подвір'ям, мені все здавалося що слідом іде охоронець. Я навіть оглядався навколо себе кілька разів, щоб переконатися чи справді мене ніхто не супроводжує.

На ніч ми виставили кілька вартових біля дверей, маючи на увазі застереження проти кримінальних. Але ми й так майже всі не спали, бо відразу на нас напали міріяди блощиць. Рятунку від них не було жадного, крім смертельноміцного сну, який зрештою врятував нас.

Прокинулися ми середночі від крику, що зчинився в двох сусідніх бараках. Ми кинулися туди на допомогу. В баракі, до якого ми вскочили, було зовсім темно. При дверях і в середині вовтузилися люди з бійкою й криком, де бараків надбігали звідусіль інші люди на захист до своїх і бійка продовжувалася може з пів години. Закінчилася вона перемогою над грабіжниками. Вони повтікали до свого бараку, залишивши на полі бою одного забитого. Троє наших були поранені ножами. Один з них ранком помер.

Таборова варта а ні пальцем не ворухнула в цій спрові, бо знала певне, що йдеться не про бунт. Бранці забрали двох забитих і нікого навіть не питали що сталося. Другої ночі нас уже не чіпали, лише тому, що на нашому боці була перевага.

Ранком нам видали по кілограму хліба і наказали вишикуватися біля бараків. Чекали ми на морозі з годину, доки рушили до воріт. Біля воріт лежала куча якогось брудного дрантя, його роздавали лише тим, що зовсім не мали одягу, або мали ноги обмотані ганчірками. Це мабуть був одяг з тих нещасних, що померли на каторжній праці, залишивши по собі лише одну пам'ятку — брудне, жебрацьке дрантя.

За ворітми чекав нас великий озброєний конвой із собаками. Озброєної варти на терені табору ми взагалі ніколи не бачили. Такий був закон охорони, бо в'язні могли у хвилині відчаю накинутися на вартового і відняти зброю.

Перед відходом начальник конвою попередив нас, що той, хто виступить з колони, буде забитий, як собака. Ми рушили в незнану путь, вузькою дорогою прорубаною серед безмежної тайги, що простяглася густим пралісом на всі боки. Величезна, майже 3-х тисячна колона розтяглася по дорозі скільки зглянеш оком, а обіч неї — на кожні 50 метрів — вартові з карабінами й собаками; спереду й позаду — цілий експорт. Дорога була трохи протоптана, ма-

бути попереднім етапом, але місцями ми так угрузали в сніг, що тяжко було з нього вирвати ноги. Вже в перших годинах подорожі, слабші почали приставати. Щоб вони не затримували руху, біляжні вартові цкували їх пасами, або підганяли прикладами, супроводжуючи цю "забаву" реготом і московською лайкою. Сильніші допомагали своїм тобарышам, але й самі вже скоро не мали сили іти. Зрештою нам дозволили зупинитися й посидати на дорозі, бо вже сама варта потомилася і потребувала відпочинку.

Ішли ми увесь день і увечері, з короткими відпочинками. Не звикши до таких переходів за довший час непорушного сидіння у в'язниці, голодні й виснажені, ми вже вибивалися з останніх сил, коли забачили вдалечині пробліск вогнів. Було вже десь певно по 12-й ночі, коли ми підійшли до табору "Палкіно". Нас перераховували і впускали за дротяну огорожу. Ми були так змучені, що брудні бараки здалися нам за рідну хату. Не чули ми вже ні голоду, ні блещиць, поснувши мертвецьким сном.

Другого дня нас покликали на медичний огляд. Він полягав лише в перевірці наших м'язів: голих людей оглядали як худобу на ярмарку і при тому робили якісь помітки в спискові. Коли дехто пробував поскаржитися на хворобу, йому сміялися у вічі: „нічево, не падохнешь! Ти думаєш что на бал пріехал?” Або ще щось інше в такому стилі.

800 чоловік з нашого етапу, після огляду, відокремили, решту розмістили групами в тих бараках, де вже жили люди з попереднього етапу. Вони працювали в лісі, чи на величезному тартакові, за пів км. від табору, на березі р. Лозівки. Так вона звалася мабуть тому, що береги її були порослі величезними кущами лози, черемухи, тощо. Навесні Лозовою сплавляли сюди з порубів сотні тисяч кубометрів лісу і тартак працював безупинно, його обслуговувало понад 3000 в'язнів. Працювали вони на 2 зміни—по 12 годин. До тартака, десь від більшої магістралі, була прокладена залізнична колія, по якій, день і ніч, один за одним, відходили ешелони із шпалами, дошками, будівельними матеріалами.

Ми зустрілися в Палкіно з людьми, що вже побували в різних лагпунктах (лагерних пунктах) на Сибіру. Вони вважали Палкіно одним з найкращих, саме тим, що робота із тартаком вважалася найлегшою, а сам табір мав навіть електричне освітлення. Поза тим, усе інше було як скрізь.

Недалеко від табору, по той бік дротяної огорожі, ми побачили величезний частокіл зі стовпів, загострених зверху. Він зовсім подібний був до огорожі московського селіща часів Івана Грізного. За частоколом нічого не можна

було побачити. Один із старших в'язнів сказав нам, що там карцер. Коли в'язень, часом з незалежної від нього причини, порушував правила внутрішнього розпорядку, чи не додержав робочої інструкції, його надсилали на кілька днів до карцеру. Там він перебував у зовсім неопалюваному бараці. Коли провина була дещо важливіша, з нього скидали одяг і залишали в одній білизні, а ще в тяжчих випадках—зовсім голого, лише на голих дощаних нарах. Денно видавали по 300 гр. хліба і кухлик води. Після 2—3 днів карцеру мало хто з таких роздягнених залишався живий. Часто бувало, що він взагалі не повертається звідти.

Влітку, на зміну морозові, карцер “обслуговували” комарі, що тучею налітали через навмисне вийняті віконечка вгорі, і щілини в зрубові.

Ті карцери, побудовані очевидно “за общесоюзним стандартом”, ми пізніше бачили їх у всіх інших лагпунктах, де нам доводилося побувати. Це — невід'ємна частина кожного „ісправітельно-трудового лагеря”.

В Палкіно мені не довелося залишитися. На другий день після огляду, нас розбудили о 4-ій рано і наказали збиратися до етапу. Перед відходом дали юшки з ронючої риби, на дорогу по пів глевкої хлібини і по два оселедці. За годину, з невеликою групою тих, що довше жили в тaborах, ми вже вирушили в дорогу, в супроводі собак на двох і чотирьох ногах.

Кілометрів з 20 ішли ми “лежньовкою”—дорогою, викладеною на болотистому ґрунті, з колод більших за телеграфні стовби. Колоди лежали одна повз одну, скріплені великими, залізними штабами. Дорогу цю побудували раніше, ще коли закладалося м. Івдель. Нею підвозили ліс до будови міста і матеріали та машини до будови велетенського тартака в Палкіно. Будували ту дорогу звичайно без будь-яких машин, лише м'язами багатьох тисяч в'язнів. Тяжко собі уявити скільки праці вкладено в цю споруду і скільки нещасних людей згинуло тут.

Понад дорогою, між деревами, ми зауважили якісь купи снігу на рівному місці і наші спутники пояснили нам: —це груддя на могилах, присипане снігом. Тут вічна мерзлота: влітку земля розмерзається не глибше як на метр. А ями вибивають ломами відразу на 300—500 чоловік. Сьогодні принесуть 10, завтра—15... Коли накидають повну, привалюють мерзлим груддям, щоб не смерділо влітку...

Буває так, що вовки підгрібаються туди і розтягають мерців. Тоді пошилють кілька чоловік і ще трохи прикідають...

Я дивився на ці безвісні могили і думав, що може десь

тут, в одній із них, лежить і мій старенький батько, бо після арешту згинув слід за ним навіки. Єдиним злочином його було хіба лиш те, що до революції мав 10 га. поля і завжди відвідував церкву,—останнім часом ту, що її, такі як і він, десь побудували у стайні, на околиці м. Черкас. Інші церкви були знищенні, або замкнені. А 1938 р. прийшла черга і на ту, що в стайні, бо майже всі відвідувачі її, переважно старі люди, були заарештовані. Лише за свою віру, вони знайшли безвісну смерть ось у цих, або інших могилах, без хреста й похорону...

Десятки таких могил ми бачили скрізь, де проходили по тайзі, біля лагпунктів. А скільки було їх по всім Сибіру, по берегах північних морів; скільки лишилося у Винницях, Броварах, Катинях!?

Коли, вже зовсім розвиднилося, ми побачили в кінці дороги м. Івдель—велике селище, що мало яких 400—500 рублених будинків, розкиданих на обох берегах ріки, що мала таку-ж назву. Івдель був збудований зовсім недавно, на місці викорчуваного лісу, виключно каторжанською працею. В центрі міста, на пригорку стояв величезний, двохповерховий, рублений будинок з колонадою двохсот-літніх листянини на фасаді. На великому фронтоні—кількаметровий напис: “Главное управление Івдельлага НКВД СССР.” Тут, за цими стінами, повз які ми тепер проходили, сидів якийсь московський сюзерен, що був необмеженим володарем життя й смерті сотень тисяч людей. А цей похмурий будинок з величною колонадою здавався мені схожим на велетенського спрута, що простягнув свої щупала поміж тайгою до лагпунктів і ними висмоктує всі сили нещасних, що поневіряються там без краю й просвітку.

На мапі неосяжних концентраційних таборів СССР, що кров'ю розлилися майже по всій території за Уралом, Івдельлаг позначений чи не найменшою латкою, бо він мав у своєму розпорядженні тільки (!) 350.000 рабів. Інші мали їх по півтора, а то й два мільйони!

Не може бути сумніву, що 1939—40 роках в концентраційних таборах “крайні сталінської, соняшної конституції” було найменше 15.000.000 в'язнів, що працювали з дня на день, на каторжній праці, майже безкоштовно, на дальшу розбудову в'язниці народів і на демпінг та оплату комуністичних заколотів і шпигунства—за кордонами. Тепер ця армія напевно збільшилася, бо крім своїх, прийшли ще нові контингенти із “звільненої” території Європи. Туди поїхали також і “остарбайтери”, що поневірялися на тяжкій праці в такій же “сонячній” гітлерівській Німеччині. Вони добровільно поспішили на “родину”. Їх пускати між людьми

не можна, бо вони роскажуть як насправді живуть люди за кордоном. Закордон може мати лише чорні фарби!

Перейшовши Івдель приспішаним темпом, ми знову потонули в тайзі і тут, як і перед тим, на галявині побачили кілька великих куп снігу. Знову груддя... І нігде не на писано, що тут поховані кості тих, що будували це прокляте місто. Такі ж купи мабудь були на всіх сторонах Івделя. Тільки цим він може пишатися та ще тими темними ділами, що творяться за понурими стінами будинка — спрута.

За Івделем, у лісі нам дали пів-годинний відпочинок. Ми підкріпились оселедцями і закусили снігом. Вартові ж і їхні пси їли м'ясні консерви.

Незабаром у тайзі, обіч дороги, на великій галявині, ми побачили дивне видовище—8 справжніх українських хат, рублених, але обмазаних глиною і побіленіх. Тільки дахи на них були не солом'яні, а дощані. Хати були обгорожені дерев'яними парканами і мали прибудови для худоби. Нас пріємно вразило це видовище, що так яскраво нагадало нам про Рідний Край. Ми всі вп'ялися очима на селище і помітили, що люди, які були на подвір'ях, вгледівши нас, відразу тікали до хат і звідти обережно визирали, з-поза зазвісок на вікнах, як дікуни, ніби боялися, що ми несемо з собою якесь нещастя для них. Ми подумали, що це люди, які здичавіли в тайзі, але пізніше довідалися, що вони лише додержували наказу управління НКВД поводитися так під час наближення етапу. Розповіли нам і про походження цих селищ

Під час розкуркулювання і колективізації на Україні, 1929—30 р., сюди в глуху тайгу, між болота, де ще не ступала нога людини, приганяли, так як оце і нас женуть, сотні тисяч людей. Їм залишали на кілька день харчів, пилки, сокири і наказували тут оселюватися. Рятуючись від лютих морозів, що в цій місцевості досягають близько 60 Ц., з останніх сил бралися будувати якийсь, бодай вітром підбитий, барак. А грілися й спали, голодні, напівздягнені, з маленькими дітками, в снігу, підмостиивши гілля. З двохтисячної групи до викінчення бараку залишалося 50—60. Інші аж до весни лежали навколо задубілі, присипані снігом. Тікати не було сили і не мали з чим. Та й куди? знову в руки катюзі? А навколо, на тисячі кілометрів, одноманітна, сурова тайга, засипана холодними снігами...

А все ж були такі, що відважувалися, тільки майже всі вони знайшли могилу в чужій чужині.

Ті що пережили зиму смерти і поховали своїх дітей, братів, батьків, будували собі хати з того осоружного барака. В тайзі вони наставляли сільця на дичину, живилися ягодами, грибами.. А вже згодом приручали кіз, оленів і за-

вели навіть бджоли. Такі селища ми зустрічали не одного разу, переходячи тайгою

В 1940 році, коли почали прибувати етапи з “визволених” земель Західної України і Польщі, в тих селищах що були близько від Івделя, розмістили родини польських жидів (до таборів їх чомусь не посылали), а власників погнали під конвоєм далі в тайгу, щоб вони будувалися заново. Їм дозволили взяти з собою тільки харчі, інструменти та деякі хатні манатки. Пізніше усіх жидів повезли до Біробіджану, але власників до селищ не повернули. Треба-ж комусь опановувати дику тайгу.

За цей день і частину ночі ми пройшли біля 70 км. і пізно вночі, безмірно втомлені, підійшли до лагпункту “Юркіно”.

На великій галевині вирубаного лісу, тут було лише чотири непріємні, рублені бараки. Ми побачили спочатку тільки невиразні силуети їх, бо все потопало в темряві. Лише у вартівничій буді біля входу блимав вогник лихтаря. З пів години ми чекали біля воріт, доки десь виринув заспаний начальник варти, в супроводі двох помішників. Присвічуючи лихтарем, з незмінною московською лайкою, вони перечислили людей і розвели по бараках.

До нашого приходу, в лагпункті нікого крім варти не було, бо за кілька днів перед тим в'язнів перевели кудисьдалі, а ми прийшли в порожні, кілька днів неопалювані бараки Світла жадного не було і ми товпилися як отара овець, вишукуючи вільного місця на нарах. Хтось роздобув сірника і присвічував щепками, що залишилися біля печі. Пізніше відшукали на подвір'ї трохи дров і розпалили в печі. Всі товпилися біля печі, щоб хоч трохи обігрітися після такого довгого переходу на лютому морозі, але вже не вистачало сили триматися на ногах і незабаром усі втиснулися на нари. Лишилося лише двоє вартових біля печі. За кілька хвилин ми спали непробудним сном, не чуючи навіть блощиць, що з першої хвилини немилосердно напали на нас.

Прокинулися ми від металічного звуку сигналу. Не зважаючи на такий великий марш, таборових порядків не порушили і розбудили, як звичайно, о 5-ій годині. Відпочивали ми не більше чотирьох годин.

До бараку з криком ускочив вартовий: “падимайся на паверку, давай бистрей!” Без цього проклятого слова “давай!” не міг очевидно обйтися жоден вартовий. Ше у в'язниці і за весь час перебування в Сибіру, я чув його десятки тисяч разів у різних комбінаціях: “давай собірайся”, “давай вихаді”, “давай работать”, давай бистрей” і просто—давай, давай! Це “давай” так набридло, що вже било по нервах. Мені здавалося, що коли б вартовим, контингент

яких вербували переважно з різних дегенератів, відібрati це слово, вони втратили б найменше половину свого внутрішнього змісту.

За кілька хвилин ми стояли в рядах перед бараком і черговий з варти перераховував нас, присвічуючи лихтарем. А тому, що йому було дуже тяжко почислити 215, ця процедура, на 40 ступеневому морозі тривала з 20 хвилин. Після перевірки, вартовий скомандував “внимані!” і наказав виділити 20 осіб рубати дрова в зоні (т.т. на території табору), а завтра вже підемо всі на роботу до лісу. “Начальник лагеря дайот вам день отрима, щоби лучше работалі!” Ми дуже здивовані були такою людяністю і раділи, що матимемо можливість трохи відпочити перед роботою. А коли пополудні привезли до табору двоє саней з пилками й сокирами, ми зрозуміли чому начальник був такий “людяний”, - він просто не мав з чим послати нас до лісу.

Цього дня ми “розкошували” на нарах, кожному з нас дозволялося працювати лише годину. Два рази на день дали нам незмінної ячмінної баланди і по 800 гр.хліба. Тим, що мали зовсім подергте взуття, видали “бахіли” і “лапті”. Слово “бахілі” я перед тим ніколи не чув і не зустрічав його у термінологічних словниках. Так називалися ватяні панчохи 25—30 см.завдовшки, обшиті конопляною тканиною. Поверх панчох мотузками прив’язували “лапті”—черевики зроблені з ліка. Тим що не мали короткого верхнього одягу, видали, вже зовсім поношені, ватяні піджаки.

Наступного дня нас розбудили, як звичайно, о 5-ій г. За три четверті години ми повинні були умитися, поснідати, одержати хліб і стати в ряди біля свого бараку. Рахували нас сьогодні вже при виході з табору. Там же, на кожні три чоловіки видавали довжелезну пилку, що її в'язні називали “баяном” (акордеон). і дерев’яну лопату відкидати сніг. Всіх нас розподілили на чотири групи і повели в різних напрямах від табору. Кожна група мала 4-х охоронців, озброєних рушницями і собаку.

Спочатку ішли ми дорогою, пізніше звернули на лісову, зовсім непротоптану стежку. Один вартовий ішов спереду, двоє ззаду. Незабаром дійшли на місце праці—до густого лісу ялин і кедрів. Вже почало розвиднятися.

На місці, один з вартових виліз перед нами на пенька і крикнув: “внимані, слушай меня, давай прекраті разгавори!” Тут він подав нам із сміхоторвним альбомом самопошани, ”фахові” вказівки, яких ми повинні були додержуватися в роботі. Коротко зміст їх був такий: ми повинні виконати норму від 2.5—12 кб. мт. на особу, залежно від товщини лісу. Спилювати дерево не вище 20 см. від землі, дерева треба валити в одному напрямі, щоб було лекше ви-

тягати їх з лісу. Гілля треба чисто обрубати, щоб не лишалися сучки, і спалити. Колоди розпиляти на 4,5 або 6 мт., залежно від товщини. Хто не буде додержувати цих правил, матиме карцер, хто не виконав норми, не дістане і норми харчів. “Удірать не думайте—закінчив вартовий—кругом тайга і болота. Всьо равно найдьом с собакамі і застрелім на місце!”

На цьому наша нова кваліфікація вважалася скінченою, далі ми повинні були самі собі давати раду. Вартові групами розводили людей і показували місце праці. Самі пізніше поставали на межах ділянки, визначивши одного підносити їм дрова до багаття, і там залишилися аж до кінця праці.

Наша група зайняла велику ділянку лісу і звичайно ми мали можливість вислизнути непомітно з кола вартових у тайгу. Могли ми також гуртом накинутися на варту: обезбройти її, але що далі? Глибокі сніги, безкінечна тайга і беззбройні руки, лише з шматком глевкого хліба. Втеча за таких обставин і в цю пору була неможливою і ніхто певне не думав про неї. До того ж ми чули, що в тайзі є селища напів диких сибіряків. За кожного спійманого каторжанина вони одержували літр горілки, 10 кг, муки, 1 кг. цукру і тому дуже охоче полювали за втікачем, коли натрапляли на якийсь слід.

Влітку були спроби втечі з роботи, але майже завжди кінчалися вони нещасливо. Відразу по закінченні роботи, коли варта недораховувалася одного, чи двох, зчиняли алярм і в тайгу, з собаками, кидали групу “ВОХР” (озброєна охорона), телефонічно алярмували сусідні лагпункти і більші залізничні станції, подаючи докладні прикмети втікачів, за описом картотеки. Спійманих переважно стріляли на місці: в країному випадкові—били до півсмерти і збільшували автоматично термін ув'язнення на 3 роки. Пізніше оголошували про це усім в'язням, щоб відстрашити інших. За поодинокими втікачами губився слід, але що з ними власне сталося ми не знали, чи згинули вони безвісно в тайзі, або в таєжних болотах, що засмоктують людину, чи дісталися на волю. Та й на волі було тяжко сховатися, бо без пашпорта ніде не можна знайти праці і скрізь за но воприбулою людиною пильно стежать очі і вуха НКВД.

Ще в Палкіно нам розповідали про інші спроби втечі. При вантаженні вагонів дровами на тартаку, втікачі ховалися між дровами, а товариші укладали їх далі так, щоб можна було пізніше вилізти звідти. Сховані їхали до ночі потягом, а тоді вже вилазили зі схованки через вікно, десь тоді, коли потяг притищував хід. Таку втечу здійснити було значно тяжче, бо при вантаженні, на кожні 5 ваго-

нів був вартовий. А все ж, чотирьом вдалося втекти таким шляхом. Один з них написав пізніше умовлену вістку своєму товаришу, вже з волі. Втеча ця вдалася власне тому, що варта, не маючи подібних прецедентів у минулому, скерувала розшуки в тайгу і забула про потяг.

Наступна спроба втечі двох таким же шляхом, закінчилася нещасливо. Потяг у якому були втікачі, зупинила варта вже на 50-ому кілометрі. Відчиняли вагони і шукали з собаками. Вагон, у якому виявили втікачі, відразу повернули під охорону на місце втечі. Там зібрали усіх робітників і в їх присутності, наказали втікачам вилізати із схованки. Тут же, прилюдно їх тяжко побили і віддали на поталу псам... Один помер з перекусеним горлом; другого, ще живого,- пристрелили

Дмитренко Павло — в'язень з Київщини, нестерпівши цього жахливого видовища, кинувся до варти: “бандити, душогуби, стріляйте й мене! З цими словами, він роздер сорочку на грудях. Начальник лагпункту, не роздумуючи вихопив “наган” і двома пострілами забив відважного...

Два дні не дозволяли ховати забитих; вони лишалися там, де працювали їхні товариші...

Так було припинено спроби втечі залізницею на Палкіно, в червні 1939 року. А все ж, одному відважному, що вчипився десь під паротягом, пощастило втекти ще того ж літа.

Отже, тим часом зовсім не думаючи про втечу, ми взялися до своєї нової праці. Після так довгої і тяжкої бездіяльності у в'язниці, ми спочагку навіть раділи, що зрештою мameмо змогу працювати, але ця радість не продовжувалася довго, бо організм був виснажений і не міг подолати тяжку, високо нормовану працю. До полудня ми вже почували себе втомленими, а до кінця праці ледве зводили руки. Ми намагалися виконати “норму”

Ще першого ж дня, після полудня, одного з наших ударило гіллякою падаюче дерево. Його непритомного несли до лагпункту, а другого дня він помер. Траплялися такі випадки і пізніше, бо люди прослухали лише одну “фахову лекцію”.

Перед смерканням, “десятирік” перемірював звалені стовбури і обчислював кубатуру. Ми були розчаровані, що зробили лише близько половини завдання. А це означало пропорційне зменшення хліба й “баланді”. Правда, першого тижня цього правила не застосовували, очевидно не з якихось побуджень гуманності, а тільки з огляду на збереження робочих м'язів.

За весь час перебування на Сибіру, мені довелося побувати на різній роботі. Якщо виключити роботу на тарта-

ках, до якої беруть переважно жінок і найбільш виснажених фізично, (їх називали “доходягами” —від слова доходити), то найлегшою вважається — лісорубна. Це так лише вважається.

Рубають ліс у тайзі лише взимку. В той час , тайга за- сипана глибокими снігами. В більшості місць сніг сягає до пояса—в деяких,- під руки. Перешкоджає рухові не тільки сніг, а й густі кущі та лоза між деревами. Перш ніж зрубати дерево, треба відкидати навколо сніг, а пізніше, коли стовбур упаде, перевернати його в тому ж снігу на всі боки, обрубуючи гілля. Ніяких допоміжних приладь крім “дріна” (дерев’яний дрюк) і лопати на сніг ми не мали.

Ше тяжча робота була на “буrelомах”, що часто траплялися в тайзі. Влітку бувають там грозові зливи. Часто вони супроводжуються бурею, що вириває тисячі дерев з корінням. бо воно йде лише на метр углиб, до прошарку “вічної мерзлоти”. В густому лісі дерева падають одне на одне, в кілька ярусів і обминути такого бурелому не можна,- його треба розробляти до останку, з великим трудом, а норма лишається така ж, як і звичайно.

Про норму я вже згадував. Щоб виконати її, треба було попрацювати “до сьомого поту” цілий день, майже не спочиваючи. Я працював без верхнього одягу, у вовняній сорочці на 40 ступневому морозі і не відчував холоду; лише на час короткого відпочинку підходив до вогню. Тильки при такій напруженій праці, ми пізніше ледве встигали зробити норму, бо йшлося про збереження життя: той хто виконував норму, діставав 800 гр. хліба і два рази баланду: перед відходом на працю і вже вечером у таборі, а час від часу — 3—4 оселедці. Той хто виконував менше, мав пропорційне зменшення норми хліба і баланду З-го гатунку.

“Стахановці”, що досягали до 150%, мали 1 кг.хліба і густішу баланду, у якій можна було навіть спіймати мерзлу картопlinу. З огляду на таку систему харчування, люди зі всіх сил намагалися досягнути норми. Той хто невиконував її, швидко втрачав силу від недоживлення і зрештою потрапляв до ями. Ніяких сентиментів адміністрація не мала, вона була зацікавлена лише в тому, щоб звітувати щодня до управління про більші показники продуктивності на одиницю. А якщо число тих одиниць зменшувалося, НКВД постачало нових...

Пізніше нам довелося ще з більшим напруженням ніж на попередній роботі, самотужки витягати дерева з лісу до льодяної дороги і штабелювати їх понад рікою.

В той час коли ми працювали в лісі, інша група робітників готувала льодяну дорогу до річки: на протязі близько двох кілометрів прорубували в лісі широку дорогу і

вирізнювали її снігом. Пізніше по ній протягали величезні, навантажені сани, з широкими полозами. Сліди полозів поливали водою і за кільканадцять хвилин утворювалася льодяна к'олія. Запрягаючися в шлейки, (як „Бурлаки“ Реміна), ми перевозили тою дорогою до річки, на велетенських санях десятки тисяч кубометрів лісу.

Такі ж льодяні дороги підходили до річки і з інших ділянок роботи. Перед початком сплаву, над річкою виростали колосальні штабелі колод, посортованих за товщиною. Щабелі, з невеликими інтервалами, простягалися на кілька кілометрів.

Коли починала сходити крига, майже всіх робітників перекидали на сплав. Колоди скидали у воду, а вздовж річки, звичайно під охороною, працювало кілька мандрівних бригад, що ліквідували „затори“. Частину лісу переймали в затонах тартаків, решта пливла кудись далі, певне до залізничних колій.

Деревина була дешева, бо в'язневі, що виконував норму, нараховували 4—10 карб. місячно. Ці гроші можна було одержати при звільненні з табору А через те, що звільнілися тільки одиниці з мільйонів, гроші лишалися у „хазяйській“ кишені. Лише „стахановцям—ударникам“, що виробляли до 209% норми, і заробляли до 25 карб. місячно, дозволяли, один раз на кілька місяців, надіслати додому 50 карб., більше для доброї слави: дивіться, мовляв, із Сибіру гроші шлють! Видно добре там людям ведеться! Нам—ординарним робітникам, лише зрідка дозволяли взяти з свого кошта 2—3 карб., щоб купити, у того ж „хазяїна“, пачку махорки і сірників. А взагалі реальна вартість того місячного заробітку не дорівнювалася навіть варгості одного кілограма цукру, якого до речі ми й не могли купити і не бачили там за весь час.

Так, сибірський ліс був дешевий,— його можна було вивозити, по демпінговим цінам за кордон

І ніхто на тих стовбурах не міг прочитати трагедії мільйонів, що поневірілися на рабській праці в сибірських снігах...

Коли сплав закінчувався, відряджали декілька бригад з кожного лагпункту по берегах річки, викочувати ті колоди, що їх порозносилася вода. Ця робота була також тяжкою, бо колоди були переважно замулені і їх не так легко було вирвати з місця і перекочувати. Працювати можна було тільки в накомарниках і рукавицях, бо навколо хмарами кружляли комарі, а в накомарниках, при напруженій роботі, тяжко було дихати. Вартовий майже не давав відпочивати, бо діставав якісь додатки за прискорення роботи. Зимові ж холоди, що досягали в нашій місцевості до —58 С., заступила влітку 40-ступенева спека.

**

Ще на початку лютого 1940 р., 200 чол., в числі яких був і я, погнали з Юркіно до іншого лагпункту—“Таньша”. В той час, це був один з кінцевих лагпунктів Івдельлагу. Тепер мабуть кінці його заглибилися значно більше в тайгу. Таньша не мала бараків,- там заступали їх величезні палатки, нап’яті на щоглах, встановлених у зрубові метрової височині. Там, у тих же палатах, довелося нам перенести найбільші морози, що приходять переважно в лютому. Посередині палатки стояла невелика, залізна піч,- її ми розпікали до червоного, але палатки отримати не могли: за кілька метрів від печі, на полотнищах її був густий іней. Нам видали по одному дрантивому коцу і з того складалася вся наша постіль—під себе і поверх себе. Спали ми не скидаючи верхнього одягу понад два місяці і буквально промерзали до кісток. Багато захворіло на легеневі хвороби; я не кажу вже про ревматизм, бо ноги висихали тільки вночі. Тяжко хворих відвозили на санях, ніби в лікарню, до лагпункту “Пристань” і майже завжди ми не знаходили їхнього сліду. Мабуть більшість з них опинилася в ямах, повз які ми проходили пізніше.

Певне в зв’язку з великою втратою робочої сили, вже з квітні, коли великих морозів не було, нам прочитали наказ начальника Івдельлагу про те, що при морозі понад 45 С., в’язні повинні працювати лише на території табору. Ми послали йому за цю “милість” мовчазне прокляття. Та що йому було з того,- він певне жив у розкішному, теплому приміщенні і ніколи не мерз так як ми—знедолені, забуті Богом і людьми...

Жахливий вигляд мали люди, що поверталися з роботи перемучені, з похиленими головами, в брудному, подертому лахмітті, вони справляли жахливе вражіння одноманітного, сірого натовпу жебраків. Всі здавалися одноманітними ; навіть на віддалі кількох кроків, не можна було відрізняти одного від другого. Як шкода, що не маю можливості до оповідання дати таку знимку. Вона була б для кожного яскравим доказом фактів, що їх я подаю тут. В тих жахливих умовах щоденної, каторжної праці, в холоді й голоді, десятки тисяч людей з вищою освітою, втрачали людську подобу, втрачали свою індивідуальність. Вони могли мріяти лише про те, щоб мати можливість, по скінченні роботи, обігріти мокрі, ревматичні ноги, попоїсти

баланди і забутися в тяжкому сні, на дощаних нарах.

Вони вже перестали мріяти про волю, бо уява про неї була дивовижно абстрактною. В душі була мертвa пустка, бо сірій одноманітності того тваринного існування не було кінця—краю... Так, це були мовчазні раби, зі спустошеними душами... Не чути було ні сміху, ні пісні, тільки іноді якийсь полтавець проривається в неймовірно-тужливому нюансі:... “плачути, тужати козаченъки в турецькій неволі...” і пісня ця звучала такою ж безнадійністю, як засніжені простори проклятої тайги...

**

Весною прийшло на нас інше нещастя: через брак вітамінів люди почали хворіти на цингу. Спочатку кривавилася ясна, пізніше почали випадати зуби і загнивали м'язи, переважно в раменних суглобах. На щастя, першої весни більшість нас переносила цю хворобу лише в початковій стадії. Наступної зими намочували теплою водою у бочках ялинові голки і при вході до їдалні, кожен міг вилити кухлик цієї прикрої рідини. Тому, що багато не хотіло пити, цей напій додавали до баланді і вона діставала від того неможливий смак. Але ми мусили їсти і таку страву. Від неї пеєне і свиня відвернулася б. Ми не мали права дошукуватися якогось смаку, бо й так були завжди напівголодні.

Від браку товщів багато захворіло на "курячу сліпоту": після смеркання вони нічого не бачили, їх треба було вести за руки, як сліпців.

В квітні місяці 1940 р., коли вже скінчилися лісорубні роботи, мене з групою інших знову перегнали на Палкіно. Там довелося працювати на сплавних роботах, по берегах і в затоні, де виловлювали ліс до тартака; пізніше—на шпалорізці і вантаженні вагонів лісоматеріялами. Робота все була тяжка і харч злidenний, проте бараки тут були тепліші й просторіші, але головне—електричне освітлення. На Юркіно й Таньші ми присвічували лише сухими щепками, що їх заготовляв черговий бараку. Лише в їдалні блимав напівліпий лихтар.

Користувалося Палкіно ще й іншою перевагою, порівняно з іншими лагунктами Івдельлаг'у: тим в'язням, що систематично виконували норми виробітку, дозволялося один раз на місяць написати листа до дому. Ясна річ, можна було писати тільки оптимістичні листи, бо їх пильно контролювали. Я пнувся зі всіх сил, щоб дістати таку можливість

Не можу описати словами того хвилювання яке я пережив, одержавши з дому відповідь на моого першого листа. Я сховав листа біля грудей і шукав у таборі куточка, де міг би перечитати листа на самоті. Це було не легко і я з пів години бігав з листом по табору. Мої руки третміли і сльози, що нестримно котилися з очей, падали на безкінечно дорогі рядки, писані маминою рукою, у Рідному Краю. Я витирав сльози долонею, а вони все котилися знову...

Того листа я зберігав як найдорожчу реліквію і прочитував сотні разів. Коли тягар неволі й знущань особливо

здавлював серце, я знову забирався до безлюдного кутка і кілька разів перечитував ті неоціненні слова Вони були переповнені найсвятішою материнською любов'ю і теплом. Мені ствало лекше на серці і якась далека, далека іскорка життя запломеніла в моїй душі.

Мама писала наприкінці, що клопочеться про мое звільнення і все молиться за мене святому Миколаю. Але в її словах про клопотання відчувалася безнадія, вона тільки не хотіла виявити її переді мною. Писала, що живеться їй добре і щоб я не журився про неї, але я не тішився цим, бо й я писав, що працюю за фахом, живу в доброму приміщенні і не бракує мені нічого.

Там, на волі навчилися люди як треба писати листи на таку адресу. Навчилися тому, що то власне була не воля, а своєрідна в'язниця без грат, де не можна було висловити те, що в будьякій мірі розходилося з настановами урядової пропаганди.

За весь час перебування на Палкіно, я одержав з дому 4 листи—вони приносили мені моральну наснагу і силу перереживати страшні умови каторжанського життя, вони були тим “євшан-зіллям”, що розривало морок непроглядної безнадії.

*
**

Восени 1940 р. до сибірських концентраційних таборів прибули звідсіль поповнення, або, як казали в'язні, — “покликанці нового, сталінського призову.” Складалося поповнення з робітників Уральських заводів, засуджених на рік каторги за спізнення на 20 хв. на працю, або за самовільний перехід на інше місце праці. Були в тому поповненні і червоноармійці, що воювали на фінляндському фронті. Робітникам і червоноармійцям не так страшна була праця, бо її на волі їм легко не доводилося, але ж там мали вони хоч теплу хату і не знущалися над ними так, як тут. Та й харчувалися вони звичайно трохи ліпше.

Серед старших були і кадрові робітники, що в час революції, зі зброєю в руках, здобували совєтську владу. Тепер вона віддячилася їм. Робітники потихеньку, на чім світ, кляли сталінську конституцію, що так гарно розписувала право на вільну працю і відпочинок, а в житті допровадила до того, що самі будівничі совєтської влади, — люди, які десятки років працювали на фабриках, тепер, за спізнення на 20 хв., діставали каторжний присуд.

Найбільше журилися вони долею родин, що залишилися на призволяще, у ворожому оточенні. Бо вони були тепер родинами “врагов соціалістического строительства”.

Не менш повчальну історію мали і червоноармійці. В люті морози вони воювали на фінляндському фронті, “захищаючи”, за наказом Сталіна 200 мільйоновий ССР від “загрози” “імперіялістическої Фінляндії”. Не навчені до війни в глибоких снігах лісового терену, на такому лютому морозі, часто не маючи доброго одягу і бодай звичайних харчів, десятки тисяч червоноармійців обморожували собі руки, ноги, носи. Не менше їх гинуло і під вогнем фінів, що так спритно маневрували на лижах і місцями стримували, у сто крат переважаючу, силуsovетських дивізій.

—Тоді писали в газетах—оповідав мені червоноармієць Бондаренко Семен—що на фінляндському фронті воюють війська “Лінінградского военного округа”, а ті війська були тільки невеликою частиною тої сили, яку стягали на фронт з усього ССР.

—Скільки полягло біля “Лінії Маннергейма” наших укрایнських полків і не злічити! Я мав враження, що їх навмисне кидали там, де був найбільший вогонь. А ззаду йшли так звані “заградительные аряди”, які вистрілювали з кулемет-

тів тих, що не могли витримати суцільного вогню і повертали назад

— В одному бою, нашу групу несподівано оточили фіни на лижвах і ми потрапили до полону. Хоч і не солодко там було, але ми відчували, що фіни — наші вороги — ставилися до нас більш людяно аніж наші політкомісари.

Коли скінчилася війна, ми раділи, що тепер повернуть нас з полону до рідного краю і ми дістанемо відпустку на побачення з родинами. Замісць того, нас забрали з таборів під охороною військ НКВД, що сиділи під час війни в заїллі, і повезли на Петрозаводськ. Там усіх нас, близько 100 тисяч, перепускали через військові суди. Суд тривав кілька хвилин — питали лише — де, коли і за яких обставин потрапив до полону.

На 100 чол. не більше 5-ти було звільнено. Решту виводили ночами в ліс — під кулі „атечественних” кулеметів, або засуджували на 8-10-15 років каторги. Так нам віддячили за те, що ми самовіддано, щохвилини ризикуючи життям, захищали „соціалістическе атечество”, — бодай воно завалилося!

Так приблизно „атечество” віддячило і тим червоноармійцям, що пізніше, вже після другої війни, з радістю поверталися на „родину” з гітлерівських таборів смерти.

Недовго пожив Бондаренко Семен на білому світі. За те що не стерпів образи і налаяв охоронника, дали йому 5 діб карцеру, без верхнього одягу. На 4-ий день його привезли звідти до таборової „лікарні”, з крупозним запаленням легенів. Там він, бідолашний, за два дні й згорів...

А десь там, за тисячі кілометрів, на Україні, залишилася дружина і двоє маленьких діточок. Їм ніхто не допоможе, бо їхній батько, що невільно опинився в полоні, дістав за це тавро „ізмінника родині”.

**

На початку зими 1940 року до нашого лагпункту прибула перша група людей із "звільнених земель" західної України і Польщі. Були це люди різних суспільних прошарків, в більшості селяни й невеликі урядовці, що їх, як звичайно, обвинувачували в українському, чи польському націоналізмі, а загально звали "ворогами народу". Це тавро було універсальним; його легко було накласти на будь кого з них, що не мали ніякої провини. Кадри до Сибіру добирали за тим же рецептом і в ССР. Тільки не всі нові встигли перейти, так як ми, „попередню підготовку" у в'язниці і тому часом здавалися нам дуже наївними.

Більшість їх потрапила просто з дому до Сибіру, тільки по дорозі прилучили до їхнього ешелону кілька вагонів напакованіх земляками, що вже встигли спробувати дубців у київській в'язниці.

Пан Я. Б. — один з поляків цієї групи — розповів нам історію свого арешту. Незабаром після приходу совєтської цивільної влади (просто кажучи — НКВД), в їхньому повітовому містечку скликано було загальний міський мітінг. На ньому проголосили, що сталінська конституція застережає кожному громадянинові ССР і звільнених земель всі права особистої свободи, недоторканості і так далі. А тому, хто не хоче лишатися за нових умов на "звільнених землях", надається право вільного виїзду за кордон... Завтра, о 9-ій годині на залізниці буде ешелон для тих, що мають бажання виїхати до Німеччини... Хатні речі можна брати з собою в необмеженій кількості, виключаючи меблі. Їх пізніше можуть надіслати вам ваші родичі, чи знайомі. На пакунках кожен мусить виразно написати своє ім'я, щоб потім легше було знаходити їх. З собою треба взяти також всі документи і папери, які можуть вам придатися на новому місці мешкання. Ешелон від'їжджає о 2-ій годині пополудні. За браком вільних пасажирських вагонів, доведеться їхати товаровими, але дорога недалека.

Коли хтось із присутніх висловив побажання, щоб ешелон відряджали на 2—3 дні пізніше і тим дали можливість краще зібратися в дорогу, промовець заявив, що це неможливе, бо тими ж вагонами треба, як найскоріше завозити різні товари до Польщі з ССР. І що взагалі більше ешелонів для емігрантів до Німеччини не буде. Не було б і цього, але, мовляв, маємо відомості, що деякі люди мають бажан-

ня виїхати. Ми хочемо дати їм таку можливість, бо советська влада не хоче приневолювати будь кого жити тут, коли він хоче виїхати за кордон.

Другого дня, о 9-ій годині, на залізниці справді стояв ешелон. На всіх вагонах крейдою було позначено маршрут до Німеччини. Спереду було кілька вагонів на більші речі.

Люди приходили пішки і підіїджали фірманками. Деякі, більш сторожкі, що підозріло поставилися до цієї пропозиції, переконалися, що їх сумніви безпідставні: ніякої варти не було й близько, люди спокійнісенько здавали вантаж до вагонів, діставали квиток на пакунки і сідали на лавках і стільцях у вагонах для людей.

На пероні порядкували лише два урядовці в цивільному. Вони члено, з приємною усмішкою, відповідали на питання емігрантів. Побачивши таку ідилію, побігли за вагізками і ті, що насторожувалися. І мабуть не один з них, що вже сиділи у вагонах, подумав: а може і недоцільно відїжджати за кордон?

До ешелону довелося причепити ще 3 вагони, бо брачкувало місця. Із запізненням на годину, він рушив у дорогу. Услід йому майоріли з перону білі хустинки і виривалися останні слова привіту рідних і знайомих. Двоє в цивільному поїхали супроводжувати ешелон до кордону.

Ешелон, не зупиняючись, проминув дві ближчі станції і несподівано зупинився на перегоні, серед поля. Як з підземлі, навколо нього виросла озброєна варта НКВД, що оточувала весь ешелон. Біля дверей кожного вагону став вартовий, що наказав усім спокійно залишатися на місцях "до праверкі документов"...

Мовчазна, напруженна трівога опанувала всіма. З деяких вагонів вириався розpacливий плач жінок і дітей, та він губився в безлюдному полі...

Тепер двоє в цивільному виступили в своїй справжній ролі. З двома групами озброєних, вони підійшли до кінцевих вагонів і наказали всім, з жінками й дітьми, вийти з документами. Кожного з пасажирів обшукали, відібрали всі папери і цінні речі. Коли хто пробував протестувати, йому відповідали прикладом у плечі і брутальною лайкою. Весь ручний багаж вартові виносили з вагонів.

Після цієї "праверкі документов", людей знову завертали до вагону, наказавши, під загрозою смерти, додержувати тиші. Двері замикали і закручували дротом, що його варта "випадково" мала в своєму розпорядженні. Вікна були передбачливо забиті залізними скобами. І так—з вагону до вагону, через увесь ешелон. Ручний багаж, у якому були найцінніші пожитки пасажирів, занесли до передніх вагонів.

Вся акція була скінчена за годину. Так припускали пасажири, бо жаден з них уже не мав годинника. Ешелон рушив далі і, після короткої зупинки на вершій вузловій станції, змінив напрям: він покотився до "найдемократичнішої країни світу", вже в супроводі надійної охорони.

Уже десь далеко, на "обітovanні землі", відчиняли двері, щоб передати баланду, хліб і воду.

Пізніше, люди з ешелону опинилися у Київській, Лук'янівській в'язниці. Це на тій же, глухій Лук'янівській станції, чоловіків запакували в "чорні вороні", може і на завжди розлучаючи з жінками і дітьми.

У в'язниці вони перейшли відповідну "підготовку" і тепер кілька з них потрапило до нас на Палкіно. Людей з цього ешелону обвинувачували переважно в шпигунстві на користь Німеччини, лише на тій підставі, що вони хотіли туди виїхати. Майже всі вони були змушені підписати легенди про шпигунство і вістали 10-річний присуд. Частина їх зникла у в'язниці безслідно—мабуть дістали кулю в потилицю, у гаражі на Катеринівській, чи в іншій таємній катівні.

Що сталося з їхніми дітьми і жінками, вони не знали, бо слідчі не відповідали на таке питання, або цинічно заявляли: "жена твоя работает в б....." (тобто в публічному домі). Очевидно дітей забрали до дитячих будинків, щоб виховати їх на свій лад, як це робили звичайно в таких випадках, а матерів завезли в степи Казахстану, на тяжку працю, де поневірялися сотні тисяч жінок з різних кінців великої в'язниці народів.

Нові в'язні, що жили весь час в нормальних людських умовах, виявляли страшну безпорадність в тих обставинах, у яких ми вже побули довший час, та до того ще й мали відповідний гарп на волі.

Майже всі ми поставилися до новаків по братерському і по можливості старалися допомогти їм у роботі і в побуті ділом, чи порадою. Бо і ми і вони були нещасними людьми. Це розтопило той холодок погорди, який у перші дні виявляли до нас деякі польські офіцери.

Українські селяни з Галичини, що складали близько половини нового етапу, "акліматизувалися" на каторжній праці значно легше, але як люди більш щирої вдачі, ніяк не могли примиритися з тою безмірною брехнею і шахрайством, які принесли їм більшовики. Вони не могли раніше наявіть уявити, що влада так беззоромно бреше людям у вічі, не задумуючись називати брехню правдою.

—Хоч і як нам зле було часом жити під поляками, але такого наглого ошуканства ми ще не бачили. Говорив мені М. К. з Тернопільщини. Він оповідав нам багато прикла-

дів того ощуканства, бо ще не навчився мовчати там, де стіни завжди мають вуха. Ми попереджали його й інших про небезпеку від таких розмов, але це упередження не так легко прищіплювалося.

Розповідав цей селянин, між іншим, і про такий факт: у правника С., у Тернополі, сконфіскували його власний будинок, в зв'язку з тим, що він стояв недалеко від новоорганізованого управління НКВД. Правник звернувся з протестом у цій справі до керівника Тернопільської округи: —адже у сталінській конституції написано, що кожний громадянин ССР має право на недоторканість його житла! На це найвищий репрезентант округової влади відповів: але ж там не зазначено, що те житло може бути перенесене за 5000 кілометрів на схід! ”

Більше нічого той правник не питав. Того ж дня він спакував дві валізи і виїхав у невідомому напрямі. Інші власники сконфіскованих будинків, що не виявили такої передбачливості, справді поїхали на схід, власне тому, що сталінська конституція написана для міжнародної комуністичної пропаганди, а не для внутрішнього вжитку

А хіба ж написано там про те, що у мільйонів трудових селян—кращих господарів, яких охрещено було “куркулями”, можна відібрати, створене тільки їхніми власними руками, господарство, а їх самих, серед зими, з маленькими дітками, викинути роздягнених на сніг і повезти на смерть до сибіру?!

Вже пізніше, коли наприкінці 1943 року я виїхав з Наддніпрянської України, спочатку до Волині, пізніше—до Галичини, я сам переконався як ницівно діяв там “закон” сталінської конституції. Власне для нас — людей, що тікали туди зі сходу, від більшовиків, це не було несподіванкою, бо ще гірше ми пережили напротязі всього панування більшовицької орди на сході. Справді можна подивляти виключну живучість Української нації, на яку було скеровано, весь час, вогонь терору з Москви. А все ж вона живе і бореться, бореться мовчазно-потайки і зі зброєю в руках.

Там же в Тернополі, про який я щойно згадував, я пізніше познайомився з доктором Олійником. На потилиці й скроні він мав зарубцьовані сліди від кулі, що кидалися відразу у вічі. Я запитав його звідки він має ті знаки.

—Це пам'ятка від більшовиків на прощання. Відходячи в 1941 році з Тернополя, вони забрали, ніби на працю до шанців, близько 200 правників, учителів, службовців, тощо. Під охороною нас повели дорогою на схід. Надвечір, того ж дня, нам наказали звернути з дороги в поле... Пізніше загнали в ярок і вистріляли з ручних кулеметів і автоматів.

Я впав на купу тіл... Не знаю скільки пролежав так...

Пізніше мені здалося, що сонце вогнем припікає голову. Я, не розплюючи очей, механічно простягнув руку, нащупав якийсь капелюх і накрив ним голову. Від цього руху я знепритомнів знову.

Очутився вже десь у незнайомому місці, на сіні в стайні. Якийсь чоловік обмотував мою голову білим, - жінка допомогала йому. Я знову знепритомнів. І так було кілька днів.

Пізніше я довідався, що селяни знайшли постріляних у ярку і їм почулося, що я застогнав. Усі інші були мертві...

Спочатку переховували мене в стайні, бо ще не всі більшовики повтікали; пізніше я потрапив до лікарні. Лікар говорив, що я мав виключне щастя, бо куля пройшла лише на кілька міліметрів від смертельного місця. А тепер, як бачите, маю ось таку пам'ятку від "товаришів".

Така розправа була не тільки в Тернополі. Майже по всіх, більших і менших, містах України більшовики ліквідували сотнями й тисячами ні в чому неповинних людей, які здавалися комуністам підозрілими, чи може лише висловили якесь критичне зауваження про дії влади. У львівських в'язницях, у перший день приходу німців, люди знайшли біля 9000 постріляних у в'язницях. Частина іх була до невпізнання спотворена мордуванням. Багато тисяч в'язнів з Київських в'язниць, залишилися постріляні у Дарницьких лісах, у ярах Мишоловки, в льохах обласного і центрально-го управлінь НКВД та біля Боярського радгоспу.

В середмісті Харкова, спалили кілька тисяч в'язнів, у в'язниці НКВД, живими. Тих матерів і жінок, що почули розпачливі зойки нещасних і кинулися рятувати їх, безжально розстрілювали з кулеметів НКВД'исти, аж доки погоріли всі до останнього. Те саме було зроблене і з в'язнями Кремінчуцької та інших в'язниць. У Нікополі 1800 застрілених укинули до великих збірників з нафтою і там хотіли підпалити, щоб скризь скрізь по над дорогами, в ярах, — і не злічити!...

Може й мали більше щастя ті, що опинилися разом з на-ми у Сибіру, бо ще десь там, у глибині душі, не згасла надія на волю. І хоч як тяжко було зносити ті страшні умовини, люди хапалися за життя, вірніше, - за біологічне існування, як потопаючий за соломинку.

Випадків самогубства майже не було; лише двоє урвали собі життя, кинувшись під колеса навантаженого лісом, потягу і один повісився на нарах, залишившися на денне чергування в баракі. Перед тим він повиносив бруд з бараку і змив підлогу. Від самогубства людей рятувало певне те, що вони весь час перебували у великому гурті товаришів по нещастю.

Значно більше було випадків навмисного обморожування. Вибиваючись з останніх сил на праці, люди поливали собі руки водою і потім тримали їх непорушно на 40—50 ступеневому морозі. Тільки у випадку гострого обморожування лікар на деякий час звільняв від праці, а харчовий раціон лишався при тому, як для робітника, що виконує 100% праці. Але такий спосіб рятунку від кінцевого виснаження і зовсім голодного приділу, був небезпечний: насамперед тому, що обморожування могло зайти так далеко, що руки взагалі втрачали здібність до праці, а подруге—тому, що за навмисне обморожування (як що довідувалися про нього), в'язневі давали 5 діб карцера, в одній білизні. В більшості випадків, на цьому і кінчалося життя нещасного, на пострах іншим. Раби мусіли працювати для добробуту Москви і фінансування шпигунства та заколотів за кордоном,— аж до останнього зітхання.

Коли хтось умирал у таборі, в'язні, з гіркою іронією, називали мерця людиною, що не виправдала довір'я советської влади—померла, не скінчивши, подарованого їй, терміну ув'язнення.

Участи в похоронах, звичайно, ніхто з нас не брав, навіть у тому випадку, коли помер хтось з найближчої рідні. Та не було і похоронів: померлого, за руки й неги, виносили до рубленій комірчини, а потім вивозили лесь до ями в лісі. Коли вмирав хтось на роботі, його несли товариші з собою, на зв'язаних гілляках, повертаючися з роботи до табору. Нова людина, що десь хоч дрібочку доброго має в душі, вжахнулася б від тої страшної процесії сірого натовпу понурених паріїв.

Було в нашому таборі також кілька десят жінок, за судженіх на 5—8—10 років. Це були переважно дружини, або діти “ворогів народу” тобто таких, як і ми. Кілька їх працювало на кухні, решта—при сортуванні й укладанні дощок та іншої деревини у штабелі, на тартаку. Треба зauważити, що каторжанську працю вони переносили не менш витривало, ніж чоловіки. Працювали вони в окремих бригадах, різно від чоловіків, а жили в окремому бараці, на спільній зоні. Тільки барак їхній був відгороджений від наших колючим дротом. Варти не було, але кожній хвилині вдень і вночі, міг зайти туди черговий “штурпак”. В'язень, спійманий у жіночому бараці, чи на побаченні з жінкою, відбував тяжке покарання в карцері.

Але все ж були випадки, що жінки вагітніли. Вагітну жінку звільняли від тяжкої роботи лише по скінченні 8-ми місяців вагітності. Її відтранспортовували до ст. Сама, де був табір для вагітних. Там вони працювали на якійсь легшій роботі, аж до уродин.

Матір залишали з дитиною лише два місяці. Після цього її беззапеляційно відряджали на звичайну роботу до одного з лагпунктів. Дітей забирали до дитячих будинків і там вирощували з них майбутніх яничарів нового типу, на зразок Павлика Морозова, що вже в 10 років продав рідного батька до НКВД і тим заслужив назву зразкової дитини в СССР.

Нешчасна мати, що народила в таборі, навіки втрачала слід за дитиною. Не вплинуло на зміну цього порядку і те, що бували випадки самогубства при розлуці. Каторжанин не був людиною,- він мав часто підстави позаздрити тварині.

**

В останньому листі з дому, що я його дістав у грудні 1940 р. (лист ішов більше місяця), мама писала, що її серце розривається за моєю гіркою долею і що вона збирається до Москви клопотатися за мене. Я зрозумів, що всі її попередні клопотання не мали успіху і не сумніався, що так справа закінчиться і в Москві.

Пізніше, мама розповіла мені історію цієї подорожі.

Позичивши у добрих людей гроші на дорогу, вона виїхала до Москви наприкінці листопаду. Ночувала там, сидячи на вокзалі, бо знайомих не було, а найняти приміщення не мала за що, - лише б вистачило на харчі! О 3-ій год. за північ, усіх "мешканців" вокзалу виганяли з почекальні на час прибирання і вони ховалися від лютого морозу в переходах вокзалу, чи на більшій станції метро.

Цілі дні, відживляючись лише хлібом та зупою з їдаліні, вона—бідна, 70-ти річна, сухорява мамуся, розпитуючи людей, ходила від установи до установи шукати справедливості. Доводилося днями просиджувати в черзі, щоб потрапити до якогось советського патріція. І скрізь було те саме: вислухавши похапцем, відповідали: — ваш син асужд'он правільно,— або в ліпшому випадкові, обіцяли переглянути справу, лише щоб здихатися відвідувача. Так продовжувалося 3 тижні.

Вже доходили до кінця позичені гроші, вже не вистачало сили мерзнути й голодувати. І мама з відчаю, (бо чула, що туди не можна ходити), попрямувала через "Червону площу", до воріт Кремля.

Ця площа буває виповнена людьми тільки під час святкових парадів 1-го травня і 7-го жовтня, чи ще в час яких інших святкових парадів. Звичайно вона — порожня, особливо там,- по-під стінами Кремля—резиденції всемогучих Сталіна й політbüro. Посеред площі—мавзолей,- до нього можна підходити лише тим, що хотять пройти, не зупиняючись , повз мумію фараона революції — Леніна. А вже далі,- поміж мавзолеєм і кремлівським муром, напевне суцільна мережа незримої сигналізації і — жадної людини. До воріт лише зрідка під'їжджають машини з урядовими перепустками, і то за викликом Кремля! Кремль недоступний для сторонніх, бо в ньому власне, фабрикуються таємні, злодійські пляни для внутрішнього вжитку і 5-ої колони за кордоном. Кремль не зносить свідків, бо перед

світом він завжди показується в ультра-демократичній масці,— він прагне перемоги світової “революції”, на московський, або чехо- словацький зразки.

Коли мама була ще за кілька десят метрів від Кремля, на зустріч їй вийшов вартовий зовнішньої охорони, з відзнаками старшого лейтенанта. Він, ще здалека, подав рукою знак зупинитися і підійшовши на кілька кроків, запитав: “куда ви бабушка?” Мама відповіла, що вона хоче дістатися до Сталіна. Вартовий сказав, що Сталін нікого не приймає і що їй треба негайно іти звідси, бо тут ходити суверено заборонено і її можуть заарештувати. З сльозами на очах, мама просила його: “пропустіть мене, голубчику... Я маю 30 карбованців, я віддам їх Вам, тільки пропустіть, я Вас прошу, я буду за Вас Богу молитися...”

На цю репліку вартовий посміхнувся, узяв маму рукою під пахву і повів далі від Кремля: “коли б ви, бабусю, давали мені не 30 карб., а 10.000, я не міг би цього зробити, бо до Сталіна нікого непускають” — обізвався він українською мовою,— перейшовши далі знову на московську: “а по какому делу Ви хателі гavarіть со Сталіном?” Мама оповіла йому, що мене — її єдиного сина несправедливо засудили на 10 років до Сибіру, що вона зовсім одна залишилася на світі і нікому буде навіть поховати її,— допоможіть мені, синочку, врятувати дитину, Вам Бог пошле за це багато щастя і радість від Ваших дітей.

При згадці про Бога, вартовий знову всміхнувся,— ні в яких богів він звичайно не вірив, якщо потрапив до охорони Кремля, але мабуть там десь, у замуленій глибині душі, забреніла якась нотка гуманності. Може і він десь мав таку стареньку матір, чи може сльози цієї стареніжкої бабусі нагадали його приспаному сумлінню про недоля рідного народу... Він показав рукою великий будинок на противлежній стороні площа і сказав щоб мама чекала його там, біля входу, завтра, о 10-ій годині. “А тепер ідіть швиденько звідси і нікому не розказуйте, що я Вам щось обіцяв, бо цим тільки пошкодите своїй справі.” Він повернувся і швидко попрямував до кремлівських воріт, а мама пішла до свого пристановища.

Другого дня, вона, ще з раннього ранку, була біля того великого будинку, де містилося бюро центрального виконавчого комітету ССР. Лейтенант прийшов на початку 11-ої, сухо привітався і сказав іти за ним. Виписавши у чергового перепустку, він повів маму на 1-ий поверх і просив її там зачекати. Десь за пів години, він повернувся в супроводі добре зодягненого, молодого чоловіка в цивільному,— певне урядовця: — “вот ета бабушка, я думаю, что

ти можешь ето сде́лать!?” сказав він, показуючи рукою на маму. Очевидно він уже поінформував його про зміст справи. По цьому, лейтенант дружно потиснув руку урядовцеві, у відповідь на мамину подяку побажав їй успіху і пішов до сходів. Урядовець завів маму до одної з кімнат; там він записав її ім’я, рік народження, місце мешкання, списав також мое ім’я, дату арешту і місце перебування на Сибіру і сказав чекати тут, аж доки він її покличе.

Прийшов він знову аж після 4-ої пополудні і повів маму десь далі, вздовж широкого, світлого коридору. Вони зайдли до великої кімнати, облицьованої полірованим дубом, де за різбленим письмовим столом, на якому стояло 3 телефонні апарати, сидів гарно вдягнений чоловік, середнього віку, що справляв враження високого урядовця. Мама вклонилася йому і в нерішучості зупинилася посеред кімнати, привітавши. “Здравствуйте бабушка!” відповів він і при цьому пильно оглянув маму. „Падхадіте бліже сюда і садітесь”, показав на крісло біля столу. Мама несміливо сіла і чекала, що він почне її розпитувати, але урядовець, нічого більше не сказавши, вийшов із-за столу і увійшов до іншої кімнати. За 3—5 хв. він відчинив звідти двері і покликав маму зайти.

Переступивши поріг, мама побачила за столом живого президента (голову центрального виконавчого комітету СССР). Перед тим вона могла бачити його лише на портретах. Ступивши кілька кроків від порогу, вона упала на коліна і розплакалася. До такого пориву її спонукала остання надія на мій рятунок, що зродилася в серці в ту мить. Та й чого взагалі не може зробити любляча мати для рятунку своєї дитини?!

Президент вийшов із-за столу, узяв маму за руку і підвівши до столу, запросив сідати: “садітесь, бабушка, успокойтесь, расскажіте о своїом горе!” Він розпитував маму коли й де я був заарештований, де тепер перебуваю. Він ще раз попросив заспокоїтися і пообіцяв допомогти: “єдьте, бабушка, домой і больше не плачьте,- Ви скоро получите хорошее ізвестіе!” Мама аж перехрестилася у відповідь на таке запевнення, чим викликала усмішку президента. “Мій батьку рідний—промовила—я день і ніч молити-муся Богу за Вас!”

Авдіенція скінчилася тим, що президент наказав секретареві видати мамі на дорогу 300 карб. Чи зробив він це з людяності, яка могла бути властивою старому чоловікові, чи може для того, щоб між людьми ішла добра слава,— не знати. У всікому разі, мама, багато разів несправедливо зобіджена більшовиками, завжди й скрізь говорила людям,

що єдиним порядним чоловіком серед них є президент. Вона завжди споминала його в своїй молитві...

За 12 днів після повороту додому, вона дістала урядовий пакет з Москви. Коли вона розривала його,— дрижали руки і зупинялося серце. В тому пакеті було повідомлення про те, що на підставі клопотання президента, ОСО замінює мені термін ув'язнення з 10-ти років на три, ураховуючи і час перебування у в'язниці. Моя страждenna мама впала на коліна і залилася сльозами радості перед образом

Про цю подію, що відіграла вирішальну роль в моєму житті, я нічого не знат. Хоч мама й писала, що збирається їхати до Москви, та на успіх тої подорожі я не покладав ніякої надії. Я знат, що незлічені клопотання в'язнів лишалися безуспішними,- вони потрапляли до коша непотрібних паперів. Мабудь і родичів часто висилали кудись до малонаселених місцевостей, щоб вони менше докучали урядовим особам. А потрапити до високого урядовця взагалі майже не було можливості. Треба було мати до того якесь виключне щастя. Згідка хіба допускали когось, щоб зробити на тому пропагандивний поговір серед людей.

Подію в Москві я вважаю вирішальною для моєго життя саме тому, що вже тепер вибивався з сил. Я почував, що не зможу довго дотягати до норми і матиму згодом лише одну дорогу — до ями. А переді-мною було аж 7 довгих, безпросвітних років тяжкої праці, в півголодному, тваринному існуванні.

**

Одного дня, наприкінці січня 1941 року, я повернувся увечері, як звичайно перевтомлений працею, до бараку. Трохи відігрівся гарячою баландою, розвішав мокрі онучі замотав ноги лантушиною і не роздягаючися, виліз на нари.

Десь перед однадцятою ночі, мене розбудив черговий по бараку, шарпаючи за ногу: "викликає начальник лагпункту!" Спросоння я не розібрав у чому справа і черговий мусів повторити, що мені треба негайно йти до начальника. З трівогою в серці я протираю очі, спускаючися з нар. Начальник нашого лагпункту, що здався здається Шішанов, походив з місцевого, сибірського роду. Всі в'язні не-навиділи його, бо не знали випадку, щоб він комусь із нас зробив яке добро. Десь між 10—12-ою вдень він з'являвся, майже щодня, на робочі ділянки і проходячи повз нас, звичайно кидав похмуро: "давай, бистрей работай!" Заклик обов'язково супроводжувався лайкою. Коли помічав якісь дефекти в роботі — погано відрубаний сучок на стовбури чи трохи вищий пеньок,— підклікав бригадира, і показуючи на огріх, бив мовчки кілька разів по лиці, або записував прізвище до бльокноту і того ж дня, по роботі, відправляв на 2—3 доби до карцеру. В таборі він з'являвся переважно пополудні і просиджував у своєму кабінеті звичайно до півночі, контролюючи зведення виробітку, що їх подавали десятники після праці. Тих що мали якусь провину, він викликає звичайно між 11—12 годинами, коли вже денна зміна спала. Коли хто з в'язнів, ще за звичкою з волі, називав його "товариш начальник", він підступав до нього і бив у лиці: "какой я тебе товаріш? Ти враг народу!". треба було називати — "гражданін начальник". Ніхто з нас не бачив, щоб він коли усміхнувся. За ті властивості, в'язні інакше і не звали його поміж себе, як "бурундук". Такий водився в тайзі злий і хижий звірок, що часом відважувався нападати навіть на чоловіка, кидаючись кусати за найбільш уразливе місце.

Тепер до цього "бурундука", серед ночі кликали мене. Ідучи до нього, я перебираю у пам'яті всі свої вчинки, щоб догадатися за яку провину маю дістати кару. Щось інше при такому викликові не можна було уявити. Було два випадки за час моєго перебування на лагпункті, що він кликав уночі і оголосував про звільнення на волю. Були й інші випадки—частіше,— що незадовго до закінчення

терміну ув'язнення, коли людина рахувала вже дні й години до звільнення, її викликав начальник і давав підписати папрець. У ньому було надруковано, що на підставі постанови "ОСО прі НКВД ССР", гермін ув'язнення збільшується на 3 або 5 років. І більше нічого, не було навіть написано за що саме така сталінська милість. Можна собі уявити як така звістка приголомшувала людину, що так жадібно жила надію на волю. Я не припускав ні першої, ні другої можливості по відношенню до себе, бо на волю не сподівався, а до закінчення терміну було ще так далеко. Я лише думав, що дістану якесь покарання

Переступивши поріг кабінету, я вгледів начальника за столом, під світлом, облямованої червоним єдвабом, лямпи. Він підвів голову, запитав мое прізвище і знову чахлившся до паперів. Я мовчки стояв біля дверей, переминаючи в руках шапку. Так продовжувалося кілька хвилин. Це була звичайна, "психологічна" пауза, розрахована на те, щоб наструнчiti нерви. Після неї начальник підвів голову, вигідно розвалився в кріслі і промовив: "ну, ім'єш щастє!" Допускаючи, що це просто якийсь грубий жарт (а до них він часом удавався), я запитав у чому воно полягає. "На, прочітай!" — простягнув він папрець. Я підступив до столу і прочитав, не зрозумівшi в перший момент, що на підставі клопотання голови Ц.В К. ССР, ОСО замінює мені 10 років ув'язнення на три.

З папрця я перевів очі на начальника, знову подумавши, що це просто жорстокий жарт. На його лиці я не вгледів якихось ознак, що підтверджували б мій здогад. Я знову втупив очі на папрець і вже пильніше роздивився на друкований штамп ОСО угорі і круглу печатку внизу. Так, це не могла бути підробка. До моєї свідомості доходило, що справдi прийшло якесь неймовірно велике щастя. Мені аж закрутилася голова. Я згадав про останній лист від мами. Це вона, моя рідна, старенька мамуся, врятувала мене силою своєї молитви і незмірної любови, здатної на всi жертви. Передi-меню, як живий, виплив образ моєї неоціненої матерi,-ось там, з кутка, вона йде до мене з радісною усмiшкою i простягненими руками... Я стискаю очі повіками — чи не сниться менi?..

З того неповторного настрою мене вивів грубий голос начальника, що в ту мить здавався мені навіть приемним: "ну давай теперь в барак і работай харашо, чтоб не имел штрафов, а то не пустим дамой!" Навіть те слово "давай," що в'їлося у печінки, звучало привітно в цю мить. Попрошавшися, я швидко вийшов з кімнати і, не чуючи пiд собою ніг, побiг до бараку. На зустрiчi менi пiдвелося кiлька за-

спаних голів — запитати в чому справа. Я розказав їм і всі вони з такою заздрістю перепитували мене знову про подробиці розмови. Мені так шкода стало моїх нещасних товаришів, що так само як і я ще сьогодні, не бачили кінця-краю своєї недолі.

До сигналу я вже не міг заснути — перевертався з боку на бік, просто переповнений припливом радості і різних думок, що перебігали в голові одна перед другою: замісць 7-ми років, мені залишилося лише півтора місяці до закінчення терміну ув'язнення! Це було неймовірно.

Цілий день працював механічно, — голова була переволнена іншими думками, працювали лише м'язи. В наступні дні це буйне почуття поволі влягалося, але все ж я не міг зосередитися на чомусь іншому, крім думки про волю. Я рахував дні й години до кінця.

Товариші готували коресподенцію і скарги до урядових достойників (найбільше тепер до президента), щоб передати їх до дому. Дома, звичайно не могли знати аргументів і мотивів обвинувачення, бо про них ніхто не говорив, а писати в листі про це було не вільно. Надіслати листа поза цензурою не було можливості. Тепер ми дошукувалися способу як винести всю цю коресподенцію за табір, бо на віть тих, що переходили з одного табору до іншого, контролювали при виході до останнього рубчика. А ще пильніше повинні були обшукувати того, хто йде на волю.

Зрештою ми знайшли можливість. Харчова комора табору стояла при дзерзі на Івдель, за кілька десят метрів від табору, бо побоювалися певне, щоб голодні в'язні не пограбували її. Там працював один українець із Смілої, що мав перепустку на право виходу до комори без варти. З ним ми і домовилися, що він поступово винесе листи і заховав в коморі, а при виході, прощаючися зі мною біля комори, непомітно передасть їх мені. Це було ризиковано, бо міг помітити вартовий з вежі, або міг настигнути обшук десь при виїзді на залізниці. Але на це ні я ні він не зважали, сильніше говорило почуття морального обов'язку і бажання допомогти нещасним товаришам.

Напередодні терміну звільнення, мене знову викликав начальник табору і передав мені офіційного папірця, з яким я повинен був іти до управління табору в Івдель, за пашпортом і документом звільнення. Після того я повинен був знову повернутися до табору і вже звідси вирушити до біжчкої залізничної станції.

**

Другого дня, на світанку, коли товариші виходили на роботу, я вже чекав біля брами. На вартівні перечитали мій документ, дуже пильно обшукали і випустили за браму самого. Вперше за три роки, я йшов поза дротами сам, тою дерев'яною дорогою, якою довелось мені проходити вже два рази, в супроводі вартових і собак. Мені все здавалося, що ззаду за мною хтось мусить бути і я кілька разів озирався, сподіваючися, що ось зараз звідкись вирине вартовий.

Відійшовши далі за табір, я виламав з гілляки доброго кійка, щоб спокійніше було мандрувати безлюдною тайгою. Тепер мені зовсім не хотілося попастися на зуби якомусь хижакові, але до самого Івделя я не зустрів жivoї істоти. Знову наблизився я до великого, похмурого будинка управління Івдельлаг'у і в серці виростала трівога: а що як затримають знову, хіба ж не бувало такого?! Від одного лише припущення про це, серце порушувало свій ритм.

Вартовий біля входу, перечитавши з великою напруюючою мій папір, показав рукою на невеликий будинок, осторонь від головного. Увійшовши в сіни, я вгледів напис над дверима праворуч: “для освобождаючіхся”. В кімнатці, що являла собою невелику дощану загорожу, 4—5 кв. мт., уже було 4 чоловіки: один з них звільнявся, закінчивши 5-ти річний термін ув'язнення за політичним обвинуваченням. Решта—три—“битовики”. Так звали на Сибіру кримінальних злочинців. Вони користувалися у начальства значно більшим довір'ям і прихильністю, ніж ми. Вони самі себе, з гордістю, називали “битовиками,” тим підкреслюючи свою перевагу над нами,—людьми, яких вони звичайно звали: “контра”, “петлюра”, або “троцкісти,” дарма, що самі сиділи за вбивства, грабунки, гвалтування.

В деяких таборах вони сиділи спільно з політичними в'язнями, тільки жили в окремих бараках. Охоче крали все, що могли вкрасти і там, де почували фізичну перевагу, гірко дошкуляли нашим людям. Правда, були серед них і дуже порядні люди, які ділилися з нами останнім шматком хліба. І треба зазначити, що в своєму середовищі вони виявляли непохитну солідарність і немилосердно карали тих, що допускалися якоєсь зради своїх товаришів. Таких вони інакше не звали, як “лягавими”, тобто — псами.

Цих трьох, що були в кімнаті, я відразу відрізнив від четвертого, що несміливо притулився в кутку.

“А сто аткуда такої крокоділ?” озвався на мою адресу один з них “А з того самого зоопорку, що й ти!”—відповів я йому в тон. Їм очевидно сподобалася моя відповідь, бо відразу вони дружно заіржали, почастували мене цигаркою і почали розпитувати про “житуху” на нашому лагпункті, це значить — про життя.

Всі стіни загородки, у якій ми перебували, були списані знизу аж до верху найрізноманітнішими написами, віршами й прозою. За змістом написів, часто цинічних, але все злободенних, можна було відразу дізнатися, що писали їх переважно “битовики.” Чого тільки не написано там, у тій правдивій “візитаційній книзі” Івдельлагу. Ця книга відповідала його істотному змістові, тільки написана вона була не на папері, а на дошках. Не бракувало тут і штрихових, карикатурних малюнків, під якими підписано було прізвища начальників різних лагпунктів. І ніби на сміх, серед цих написів висіла табличка: “пісать на стенах строго воспрещається!” І там же, на тій табличці, унизу, напис друкованими літерами: “а кров з людей можна смоктати!?”

Ми мали можливість перечитувати ці написи майже дві години, аж доки відчинилося дощане віконце, на якому також хтось добре намалював погруддя уніформованого НКВД’иста, з головою гадюки. Все це робилося очевидно так, що винного неможливо було знайти. А може і самі НКВД’исти, у вільні хвилини, розважалися цими написами, бо навряд чи мали вони, там на Сибіру, справу з якимсь іншим “художнім словом.”

Через віконце почулося: “давай, падхаді!” і ми стали біля нього в чергу, один за одним. Коли дійшла черга до мене і я подав свій папірець, НКВД’ист, перечитавши його, запитав: “куда хочеш ехатъ?” Я відповів, що до Києва. Він, замісць відповіді відхилився від в’коція, щоб було видно мене і гукнув кудись у глиб кімнати: “Вася, пасматрі на етово п..., он хочет атсю” а ехать в Кіев!“ Вася висунув свою пику, глянув на мене і вони обидва нахабно зареготалися. Я відразу зрозумів, що поворот до Києва мені заказано. “Ти лучше аставайся зде і будешь работать па специальности, как вольнонайомний.” Я почав доводити, що при всьому бажанні, я ніяк не можу залишитися тут, бо маю стару маму, малу дитину, тощо. Зрештою дістав від нього документ про звільнення, з правом мешкати на селі, або в невеликому містечку. В столичних і обласних містах я не мав права жити. На моє прохання, він дав ме-

ні залізничний маршрут до Білої церкви, на захід від Києва. Цей маршрут я вибрав з тим, щоб мати можливість, хоч на 2—3 дні заїхати до Києва — побачити рідних.

Дістав я також папірець до місцевої міліції, куди треба було зголоситися за пашпортом. Наприкінці, НКВД'ист попередив мене, що переїжджаючи велики міста: Свердловськ, Москву, Київ, я не маю права заходити до міста, бо матиму 2 роки ув'язнення за НЭП, тоб-то — незаконне проживання. Але це попередження, не зважаючи на реальну загрозу, не могло мене спинити від наміру заїхати до Києва й Москви, де жила сестра моого близького товариша по сибірській неволі. Я обіцяв йому зробити це неодмінно. Підписавши наприкінці зобов'язання не розголошувати таємницу в'язниці й Сибіру, я вийшов.

Одержані в міліції пашпорт, я пообідав у міській ідалні і попрямував на Палкіно. Вже зовсім стемніло, коли я підійшов до вартівні, де мене знову пильно обшукали і вже потім пустили до табору. У бараці обслідили мене зі всіх сторон товариши і я переказував їм мої враження з волі.

Другого дня я збирався в дорогу: одержав 126 карб., які заробив за 15 місяців каторжної праці, дістав на дорогу хлібину, 600гр. оселедців і дві пачки махорки. Знайомий швець, ще раніше, пошив мені щось подібне до чобіт із шматка старої сукнини, а за свої ватяні штани, піджак, сорочку і пачку махорки, я виміняв, у одного з поляків, досить добре пальто. Кашкета мені подарував один з товаришів, і таким чином, я виглядав "майже" по європейському, — у всяком разі не гірше інтелігента ССРР. Тільки лице було бліде, ніби змучене якоюсь затяжною хворобою. Чуб потроху відростав, бо останні три тижні я ніби після поранення замотав голову, щоб уникнути, обов'язкового для всіх стриження і вийти на волю, хоч трохи несхожим на каторжанина.

Так я й зібрався в далеку, але щасливу дорогу. Попрощався з товарищами, як з рідними братами, і вранці, другого дня, після пильного обшуку на вартівні, вирушив з торбинкою на плечах, по івдельській дорозі.

На зустріч мені, біля комори, виступив комірник: одною рукою він притримував на грудях полі піджака, ніби захищаючися від холоду. Наблизивши до мене, він, вільною рукою, обняв мене і почав цілувати, а другою, в цей час, сунув мені під пальто пакет з коресподенцією. Я міцно затиснув його під пахвою і пішов своєю дорогою. Все відбулося так, як було домовлено.

Звернувшись незабаром на залізничну колію, що йшла

до тартака Палкіно, я попрямував нею до найближчої станції, де проходила бічна залізнична магістраль.

Дійшовши надвечір до глухої таєжної станції, де жило лише кілька залізничних робітників, довідався, що потяг буде лише завтра, десь між 10—12-ою годиною. Діставши дозвіл переночувати на дерев'яній лавці, у невеличкій почекальні на станції, я наламав у лісі сушнику, до червоного розпалив невелику залізну піч, що була там і вже потім уклався спати.

Не зважаючи на те, що вже був березень, мороз досягав 35 ступнів. Серед ночі я пробудився від холоду, хоч і добре був стомлений з дороги. Знову розпалив пічку і вже куняв біля неї до ранку. Але почувався як король!

На станції не було жодної охорони. Можливо лише, що самі залізничники мали зброю для всякого випадку. Ніхто не питав мене про документи і я подумав, що за таких умов в'язневі легко було втекти, коли б тільки він міг дістатися з лагпункту до цієї станції. Пізніше я перевірився, що насправді це було не так.

Біля 11-ої, зі сходу підійшов потяг, що складався з кільканадцяти товарових і двох класних вагонів 4-ої класи. Я сів до вагону, де було кільканадцять цивільних і кілька в уніформі таборової охорони. Я неспокійно поглядав у їх бік: чи не візьмуть вони мене знову під свою "опіку"? Але вони оглянувшись мене пильно з голови до ніг, спокійно продовжували якусь похабну розмову, що супроводжувалася голосним речотом. Я скромно примостиився в кутку біля вікна і чекав, що зараз, хтось із них, підіде перевіряти мої документи. Але ніхто не підходив. За 20хв. потяг рушив і попливли перед очима глухі, засніжені нетри тайги.

Ще кілька разів ми зупинялися біля, таких же глухих, таєжних станцій, що були на віддалі 40—50 км. одна від одної. Виходили і входили нечисленні пасажири, майже всі такі ж як і ті, що у вагоні. Не чути було веселого сміху, як часом буває у потязі. Люди були якісь понурі і сиділи насупившись, або вели безрадісну, уривчасту розмову. На одній зі станцій, до потягу сів ще один такий як і я—Ф. Х., що їхав додому, закінчивши 8-мирічний термін ув'язнення. Страшно вражали погаслі, ніби у мерця, очі і зморщена шкіра на лиці. Здавалося він уже і не міг радіти, що дістався на волю. Ми з ним потихеньку розмовляли і час минав скоріше, бо на самоті здавалося, що потяг іде повільно і що ніколи мабуть не дотягне до кінця цієї проклятої тайги.

Ф. Х. коротко розповів мені історію своєї подорожі

в ці краї. Після революції в Росії, батькові його, що був армійським підпоручником царської армії, пощастило емігрувати до Америки. Оселився він у місті Чікаго і працював там на великий консервній фабриці. Жилося йому дуже добре, але не кидала журба за Рідним Краєм. З газет, які приходили звідти і з комуністичної преси закордону, він довідався, що в ССР тепер — “вільне і заможне життя”, як ніде в світі, і повірив. Непереможно потягло його на “родину.” 1924 року він знову опинився в м. Черкасах, де жили його родичі і влаштувався на працю в цукроварні. Ф. Х. було тоді лише 9 років. Хоч і заробляв батько значно менше, ніж у Чикаго, та все ж тішився, що повернувся до Рідного Краю.

Через 4 місяці після приїзду, батька і матір заарештувало черкаське ГПУ. Ф. Х. залишився на волі тільки тому, що в той час перебував у своєї тітки, в Бобринській. Батька розстрілюють за обвинуваченням у шпигунстві на користь Америки, матір висилають на 10 років до Казахстану, де за нею і слід пропав. Ф. Х. залишився жити у своєї тітки на господарстві.

Зимою 1932 року, рятуючись від голоду, він їде до Києва і знаходить працю на металообробній фабриці. Вечорами він відвідує фахові курси.

Напочатку 1933 року, НКВД, очевидно довідавши про долю батька, заарештовує Ф. Х. На допитах його починають немилосердно бити, домагаючись, щоб він підписав легенду про особисту, кількарічну шпигунську діяльність на користь Америки. Очевидна річ, він мусів бути шпигуном не пізніше як з 9-ти років. З таким обвинуваченням, він дістає присуд на 8 років каторжної праці в Сибіру. Був у бухті Ногаєво, а пізніше потрапив до Івдельлаг’у. Виснажений до краю, з хворими легенями і наполовину беззубим ротом, у 25 років він справляв вражіння 40-літнього інваліда. Тепер прямував на південний Урал, бо на Україну вертати не дозволили. Ми разом журилися чи зможемо знайти де працю з нашими вовчими пашпортаами. Наш спільній путь простягався аж до Свердловська.

Надвечір ми приїхали до якоїсь більшої станції. Це була Сама, що стояла вже на головній сибірській магістралі. Під’їхавши до перону, ми зауважили, що скрізь стоять озброєна варта НКВД. Знову неспокійно забилося серце, як у затурканого зайця — це мабуть знову заберуть і пожежнуть кудись. Потяг був оточений навколо. Пасажирів випускали до станційного входу і там пильно перевіряли всі документи. Обшуку пильного на щастя не було, лише тим, що мали великі дерев’яні валізи, наказували їх відчинити,

щоб заглянути що є всередині. Пакунок з листами, я ще на станції розподілив на чотири частини. Дві сховав поза халявами, а решту під білизною, на боках. Перевіривши мої документи, поінтересувалися що є в торбинці і тоді вже пропустили до станційного будинку.

Там, ще раз пред'явивши документи при касі, я дістав залізничний квиток до Білої Церкви. Зі знижкою, на яку мав право, я сплатив 132 карбованці. Отже добре, що мені товариші назбирави кількадесят карб., у додаток до моого 15-ти місячного заробітку, бо не вистачило б навіть на квиток. Біля півночі я сів на потяг, вже переповнений пасажирами і їхав без пересядки аж до Свердловська. Там, після 6-тигодинної пересядки, я рушив на Москву. Все в дорозі, навіть те, на що звичайний пасажир не звернув би уваги, викликало у мене живий інтерес і емоції, та мені дуже нетерпеливилосься на довгих зупинках. А довелося їхати додому аж 14 діб!

**

Одного похмурого, березневого дня, пополудні, нарешті доїхав до Москви. Тут я мав сповнити обіцянку, що дав своєму товаришеві. Потяг до Києва мав відійти близько півночі. Тепер, уде́нь я не наважувався вибратися до міста, бо побоюювався, що може зупинити мене якийсь міліціонер і перевірити документи, а мое лице певне кидалось у вічі серед інших.

Діждавши смеркання, я здав свою торбу у камеру ручного багажу, пішов до зупинки метро і поїхав на вказану адресу. Я старався не попадатися на очі міліціонерові, а серед людей намагався посилити враження, що я хворий. Ідучи в яскраво освітленому метро, я помічав на собі співчутливі погляди жінок. Але це було лише зрідка, бо ще раніше, буваючи в Москві, я зауважив, що її мешканці — переважно якісь непривітні, шорсткі люди.

Майже нікого не розпитуючи, я знайшов мешкання сестри З. у великому, новозбудованому будинкові. На мій дзвінок, двері відхилила (через ланцюжок) молода, красива пані і запитала, московською мовою, що я потребую. Я запитав чи тут живе т. З. і сказав, що маю до неї справу, вона відчинила двері, запросила мене до передпокою і вичікуючи, запитливо, з відтінком підозріння, дивилася на мене. Коли я сказав, що прибув з табору, де перебуває її брат і погав листа, вона поглянула на конверт і з листом у руці, кинулася мені на шию і почала мене виціловувати. Я розгубився і ніякovo переминався з ноги на ногу, бо не сподівався такого прояву радості.

Це не розриваючи листа, вона потягла мене за руку до кімнати, допомогла мені роздягтися і вже тоді почала читати листа. Сльози, одна за другою, котилися з її очей. Скінчивши читати, вона почала читати його вдруге, вже забувши про мене, а я, тим часом, забавлявся з її двома дітками. Так я стужився вже за своїм сином і так давно я вже не мав змоги побавитися з дитиною, що відчував тепер як непрохані сльози навертуються на очі при цій радісній зустрічі. Вона нагадала мені ті дні, коли я бавився з моїм маленьким синочком на гарячому піску, біля Дніпра.

Перечитавши три, чи чотири рази листа, п. З. підсіла до мене і почала розпитувати про брата, про умови нашого життя на Сибіру і знову сльози, одна за другою, скочувалися

по її щоках. Видно так гаряче вона любила свого єдиного брата. Говорила вона зі мною тепер тільки українською мовою, бо і сама була українкою, лише одружилася з росіянином, познайомившися в Києві. Він був членом комуністичної партії, мав орден і тепер перебував на відповідальній посаді у державній господарчій організації. Сьогодні він ще не повернувся з роботи.

Відразу переконавши в непідкупній ширості моєї співбесідниці, я розповідав їй одверто про все те, що творилося у в'язниці і на Сибіру. Я тільки трохи намагався злагіднити ті умови, в яких перебував її брат. Взявши невільний гріх на душу, я говорив, що брат працює за фахом і має ліпші умови праці й побуту, бо бачив як вона побивається за ним. З годину ми ще розмовляли. Пізніше господина аж руками сплеснула, що так втомила мене розмовою, не нагодувавши перед тим. Вона завела мене до чудово устаткованої лазнички, а за кілька хвилин, подала мені, відхиливши трохи двері, білосніжну білизну, якої я не мав ще й на волі і, майже не одягане, першокласне чоловіче убрання. Коли я почав відмовлятися, вона замахала рукою: одягайте без ніяких розмов, бо я навіть не випущу Вас звідси, якщо Ви того не зробите. А тепер я іду готувати вечерю.

Я просто не знов, сон це, чи дійсність,- так вразили мене те надзвичайне приняття і чудове приміщення, зі всіма вигодами. Я пригадав наш брудний, смердючий барак з блощицями і мені стало аж моторошно, що знову можна потрапити колись в такі умови.

Коли я знову увійшов до кімнати, стіл був заставлений різними делікатесами, що були доступні в ССРХ і хіба тільки представників партійної аристократії. До всього того, стояли ще пляшки з вином і коньяком. Я просто розгубився перед таким видовищем.

В цей момент пролунав дзвінок і пані побігла до передпокою відчиняти. Служницю вони мали, але вона приходила лише на день. Повернулася пані в супроведі свого чоловіка. Він відразу справляв враження совєтського чиновника великого маштабу. Пані представила мене, як близького товариша свого брата. Довідавши, що я щойно повернувся з концентраційного табору, він трохи холодно привітався зі мною, в найменшій мірі не виявивши такого ентузіазму, як його дружина. Кинувши кілька малозначних питань, він пішов мити руки. Дружина перепросила мене і пішла слідом за ним. Очевидно там, на самоті, вона прочитала добру "проповідь," бо я просто не візнав його, коли він повернувся до столу. Мені навіть здалося, що я лише помилився в перший момент. Він люб'язно, на-

перебій з дружиною запрошуєвав мене до їди і наливав чарки. Коли я зауважив, що не можу пити більше, бо маю ще сьогодні їхати, дружина, а за нею і він заявили, що про це не може бути й мови. Тепер він довідається в якій годині іде потяг завтра. При згадці про загрозу кари за НЗП у Москві, дружина безапеляційно заявила, що завтра муж проведе мене аж до потягу, а їхньої квартири ще ніхто, ніколи не контролював. Він з готовністю підтримав цю пропозицію, але не знати, чи справді так хотів супроводжувати мене.

Коли, вже по вечері, ми, запаливши добре цигарки, посідали у м'яких фотелях їхньої вітальні, він звернувся до мене: “ “а теперъ расскажите как вы папалі в в Сібірь і вообще,- как было Вам в тюрьме і лагерях. Только рассказывайте совершенно откровенно,- никто о нашем разговоре знать не будет, можете быть совершенно спокойни.” Після того приняття, я вже був певний, що він якогось лиха мені не зробить і почав оповідати про все одверто. Він переривав часом мою розмову побіжними питаннями і я помічав, що в глибині його очей просвічувався часом вогник тривоги: а чи не опинюся я і , часом, завтра в такому ж становищі?! Поприсиплявши дітей, до нас приєдналася господиня і аж до глибокої ночі, вони слухали моє оповідання. Вже був початок на 2-гу, коли ми пішли спати.

Я потонув у білосніжній постелі, як у казці, і за кілька хилин спав непробудним сном. Другого дня, десь біля 9-ої, мене розбудила господиня. Забравши мої сукняні чоботи, вона поставила зовсім нові, жовті черевики. Мої протести були ні до чого. Я швиденько вдягнувся, умився і зайшов до кімнати, де господарі сиділи за таким же роскішним столом, як і вчора. На дорогу я дістав, чимсь напаковану, невелику валізку і при тому мені не дозволили навіть відмовлятися. Дружина розцілуvala мене на прощання, як рідна сестра, поціluvavся я з дітками і в супроводі господаря, вийшов з цієї привітної хати. Тепер я зовсім беспечно почувався в дорозі, бо поруч мене сидів показний чоловік у близькому шкіряному пальто, з орденом “красного знамені” на грудях. На станції, попросивши мене зачекати, він кудись відійшов. А повернувшись за кільканадцять хвилин, подав мені квиток доплати на переїзд другою клясою до Києва. Я навіть не сподівався на таку виключну чесність. Я подякував йому за це і за гостинність, ми щиро й тепло розпрощалися з ним і він попрямував до виходу. А я вийшов на перон і сів до потягу, залишивши на призволяще мою злідennу торбинку.

В купе 2-го класу, крім мене, був ще армійський майор і троє цивільних, за виглядом — советські урядовці вищого рангу. Пізніше прийшло ще дві жінки, один туркмен. Всі вони говорили російською мовою. До розмови я не втручався, а сидів мовчки, читаючи газету. Сусіди по-зирали мовчки на мене і певне думали, що я по хворобі бо напевне ніхто не міг подумати, що в купе другої класи може їхати, так добре зодягнений чоловік з сибірського концентраційного табору. Вони здивовано поглядали в мій бік, коли я, вже далі в дорозі, відчинив ту валізку, що дістав на дорогу. В ній був найкращий асортимент з московського гастроному, до кав'яру і шоколадних цукерок включно. Збоку лежала запечатана пляшка коньяку, з 5-ма зірками і біля неї, навіть—невеликий келешок.

Я зауважив, що особливо запопадливо заглядав до моєї валізки той майор, що сидів проти мене. В тій ситуації, я відразу відчув мою перевагу тут. Смачно обідаючи, я запропонував майорові підтримати компанію. Він охоче погодився і випив зі мною кілька келешків. В розмові, він інтересувався звідки і куди я йду. Я сказав, що вчився в Москві, захворів на тиф, а тепер, по хворобі, маю відпустку і йду до родини, в Київ. — “Ви знаєте, я глядя на Вас, сразу подумал, что Вы перенеслі тяжолуя балезнь” сказав він. Я не наважувався встрайвати з ним у якусь поважнішу розмову, бо вже три роки був цілком відірваний від життя і міг виявити необізнаність навіть у примітивних, злободенних питаннях.

На проміжній станції, де потяг затримався довше, я надіслав мамі телеграму, в якій повідомив час приїзду до Києва. І вже пізніше, переїхавши кордон України, я не відривався від вікна. Такими рідними і дорогими здавалися мені ці села, хоч спотворені так страшно за доби колективізації. Спотворені тому, що працюючи зранку до ночі на колгоспній панщині, люди не мали вже часу доглядати і вибілювати свої хати. Все, що здавалося мені давно забутим, випливало десь з глибини душі, викликаючи радісні й сумні спогади давно минулих днів.

**

Чим ближче я підїдждав до Києва, тим більше охоплювало мене хвилювання. Я намагався уявити собі зустріч з мамою, сестрою, але не міг виразно представити в уяві цю картину. Коли вже наближалися до Дніпрового мосту і з вікна видно стало широченну, срібну полосу ріки, а за нею, на горі св. Лавру, мое хвилювання дійшло до тої міри, що я не міг усидіти на місці. Я скочився на ноги і пріпав до вікна, знову сів на місце і за хвилину вже підвівся. Мені хотілося походити, але я не мав де. Я нервово тиснув одну руку другою і стискав собі скроні, щоб стримати непрошенні слози.

Ось і Київський вокзал! Я не відривав очей від вікна і коли потяг притищував ходу, я вгледів на пероні мою маму і сестру. Вони перебігали поглядом з одного вікна на інше. Я не письменник і не можу передати словами почуття тої неймовірної радості, яке охопило нас, коли ми, з плачем радости, обіймалися на пероні. Ми не могли відірватися одне від одного і мамуся, сухорлявою, дріжачкою рукою, все гладила мені лиц...

Але затримуватися на пероні доки він спорожніє, не можна було, щоб не кинутися у вічі охоронникам залізничного НКВД. Разом з іншими, ми вийшли, через вихід поза двірцем, на площа. Мама весь час не відривала від мене руки, ніби боялася, що хтось знову відбере у неї сина.

Я сказав, що мені загрожує кара за НЗП і порадившися, ми гуртом вирішили, що я оселюсь на ці 2—3 дні у наших близьких знайомих, на далекій вулиці від нас, бо в будинкові де жила мама і сестра, мене знало багато мешканців і двірник, який звичайно виконував обов'язки „сексота”. Хтось із них міг повідомити, що я повернувся із Сибіру, і я потрапив би у скрутне становище.

Знайомі радо прийняли мене і мама лишилася у них, не відходячи від мене ні на хвилину. Сестра надвечір поїхала додому, а вранці повернулася знову. Мене все питували про найменші подробиці життя за ці три роки. Я, в свою чергу, дізнався про все, що сталося за цей час у нашій родині і в родинах близьких знайомих.

Тепер, коли проминула всеохоплююча радість першої зустрічі, я почав, особливо ночами, журитися тим, як я зможу влаштуватися на працю. Той хто повертається з

Сибіру, бувши судженим за політичним артикулом, діставав “вовчий” пашпорт: у ньому було написано, що пашпорт видано на підставі довідки про звільнення з такого-то табору. Коли людина з’являлася на волі і шукала з таким пашпортом праці, тій скрізь чесно говорили, що працю охоче дали б, але не мають вільних місць, хоч часто конче потребували робітника такого фаху. Така була немилосердна директива з центру, хоч у газетах писали, що звільнені з тaborів і в’язниць є повноправними громадянами ССРС. Людині, що мала найвищу кваліфікацію, писала фахові книжки, або працювала на науково-дослідній роботі, не лишалося лішого виходу, як дістати десь посаду помішника рахівника, нічного сторожа, кур’єра, або щось подібне до цього. Я знат про це ще до арешту і тому думка про працю не давала мені спокою. Допоміг мені щасливий збіг обставин.

На третій день моого перебування в Києві, я почав збиратися до від’їзду в Білу Церкву. Був погожий, весняний день. Пополудні ми вийшли з мамою до скверу, на сонце. Незабаром мою увагу звернув добре вдягнений чоловік, що наблизився до нас, тримаючи в руці великого, шкіряного портфеля. Вже по ньому судячи, можна було сказати, що власником його мусів бути службовець великого рангу. Щось знайоме було в цій постаті. Коли чоловік підійшов ближче, я відразу відзначав його. Ще до моого арешту, по закінченні вищої школи, він працював моїм асистентом на педагогічній роботі. В той час він був значним членом комуністичної спілки молоді. В роботі, яку він повинен був провадити, йому часто бракувало фахових знань і студенти, помітивши це, часто “заганяли його на слизьке.” Не одного разу, вони і мені, як провідникові предмету, скаржилися на це. Але я завжди старався виручити його із скрутної ситуації і одночасно допомагав йому доповнити фахові знання. Мабуть через це, Д. К. ставився до мене дуже добре, та і взагалі він не був злим чоловіком.

Тепер я не знат яка еволюція сталася з ним за цей час (а може на гірше?) і тому, вглядівши його, повернувся боком до доріжки і трохи нахилив голову, щоб він мене не відзначав, бо втікати було пізно. Він ще не порівнявся з нами, як я почув його голос: „А, товариш П., яким це вітром принесло Вас знову до Києва?” Він міцно тиснув мені руку і дивився на мене: “А Ви таки здоровово змарніли, видно не дуже солодко жилося там?!”

Не показуючи тепер вигляду, що ця зустріч була не бажаною мені, я, так само дружно привітався з ним, познайомив його з мамою і запросив посидіти біля нас. Він, лед-

ве помітно глянувши на боки, сів і почав говорити мене доброю цигаркою. Враховуючи ситуацію, я коротко оповів йому, що мій арешт був звичайним непорозумінням, що тепер я цілком реабілітований і маю навіть намір притягти до суду наклепників. Далі я оповідав, що переїжджаючи Москву, я був у наркоматі (міністерстві), де мені пропонували роботу за фахом, в одному з великих ро, сійських міст. Я відмовився, бо хочу працювати на Україні. Тут, мовляв, уже в Києві, я маю дві пропозиції на роботу за фахом, але вагаюся і думаю, чи не ліпше знайти мені працю десь на провінції, щоб відпочити деякий час від цих різних неприємностей.

Я бачив, що він не сумнівається в правдивості моого оповідання. "А знаєте що,- сказав він, трохи подумавши, Ви справді маєте добру думку про тимчасову роботу на провінції і я Вам можу допомогти, я дам вам призначення до одної з наших технічних шкіл." Виявилося, що за цей час, він уже став членом комуністичної партії і керує тепер відділом підготовки кадрів в одному з українських наркоматів. "Завтра о 10-ій Ви приходьте до мене,- дістаниете командировку, гроші на переїзд і там Вам буде добре."

У мене аж серце забилося від думки про таку щасливу перспективу, але я грав роль далі. "Добре, я поміркую над Вашою порадою, можливо я прийму її, але з умовою, що за 4-6 місяців я повернуся на працю до Києва." "Гаразд, коли Вам потрібно буде, я допоможу тут улаштуватися, бо ми маємо середні і вищі навчальні заклади також і в Києві. Отже Ви не роздумуйте довго над цим, завтра я чекаю Вас." З цим, він дружно попрощався з нами і пішов далі.

Цей щасливий випадок здавався мені просто неймовірним і я мало не підскакував, як малий хлопчик, від радості. Мама, знаючи про мою гризоту, аж перехрестилася: "слава тобі, Господи, що це ми вийшли в садок!"

Другого дня, о 10-ій я вже був у передпокій кабінету моего несподіваного мецената. Крім мене там було ще кілька осіб, що чекали своєї черги. За кілька хвилин увійшов Д. К. і вгледівши мене, попросив відразу зайти до кабінету. Запитавши як спалося і почав говорити цигаркою, він підвів мене до мапи на стіні й показав міста, де були фахові технічні школи з вільними посадами. Я вибрал невелике місто над Дніпром. Натиснувши гудзика, Д. К. викликав секретарку, продиктував їй зміст відрядження і за 15—20 хв. я вже прошався з моїм несподіваним другом. Мав я в кишенні відрядження наркомату і 200 карб. "коман-

дировочних.” На прощання, Д. К. зауважив: “на всякий випадок будете там говорити, що справа Вашого призначення погоджена з самим наркомом і що він з Вами говорив.

Другого дня, розпрощавшись на пероні з рідними, я виїхав, з веселим настроєм, на місце праці. Над вечір, я вже був у невеликому районовому містечку, над Дніпром. Переночувавши в жалюгідному будинкові, що мав голосну назву—“Гранд-отель”, я відшукав легко технічну школу, де мав працювати і зголосився до директора, з моїм призначенням. Прочитавши його, він запитав де я працював перед цим. Я відповів, що повернувся з Сибіру, бо так було написано у моєму пашпорти. Це повідомлення, як я зауважив, спровоцирувало не дуже приемне враження на моого нового патрона. Він зробив кислу гримасу і почав розпитувати за що я потрапив туди, який мав присуд. Я повторив йому версію про “непорозуміння”, мої “зустрічі” з наркомами у Москві й Києві, прийдецький суд над наклепниками і так далі. Це пояснення і, очевидна річ, офіційне призначення з наркомату, помітно заспокоїли його — члена партії. Він досить членоно пропрощається, сказавши мені прийти завтра домовитися з керівником навчальної частини про розклад лекцій. Коли я запитав про житло, він пообіцяв дати мені кімнату в шкільному інтернаті. Отже все здається було тепер у добром порядку і я пішов поглянути на шкільні гаражі й майстерні, а звідти—оглядати містечко.

Був сонячний, весняний день. На деревах невеликого міського скверика починали зеленітися бруньки, а внизу, як море, розлилися Дніпрові, весняні води і все те здавалося мені таким принадним і дорогим, тим більше, що так щасливо я почав увіходити в колію нового життя.

Аж не вірилося, що все так добре складалося тепер для мене. Я навіть почав забувати, що я вже затаврований навіки і вільно, не боячися арешту, зможу дихнути хіба лише знову в Сибіру. Хоч і приходила хвилю думка про це, та я її відганяв, або намагався переконати себе, що може це насправді й не так, що не все на світі одинаковий час. Тимчасом, я вільно ходив по Дніпровому березі і наспівував українські пісні. Та хіба ж не можна було радуватися з того?! До глибини серця я відчував ту радість волі над Дніпром. Так відчувати її може тільки той, хто довший час побув у тяжкій неволі і ні на хвилину не забував про прекрасний Рідний Край.

Другого дня я зголосився до керівника навчальної частини за розкладом лекцій. Він прихильно привітався зі мною, сказав що вже знає про моє призначення, але попросив зайти до директора, бо він хоче зі мною погово-

рити. Я інтуїтивно відчув, що мене чекає в тій розмові якась прикрість, але обминути її в тій ситуації не міг.

Директор попросив мене сідати і відразу заявив, що не може допустити мене до роботи. Мені аж пересохло в роті від такої новини і я запитливо дивився на нього, не розуміючи в чому справа. Передчуття мене не підвело. А директор, не чекаючи моїх запитань, пояснив: — у нашій школі викладає “сталинську конституцію” місцевий прокурор. Я розповів йому про Ваше призначення і він сказав, що я не маю права допустити Вас до лекційної роботи, з огляду на те, що Ви були засуджені за політичним артикулом. Я почав говорити, що маю призначення з наркомату і що там знали про артикул моого присуду, але директор відповів, що він не може ризикувати своєю посадою. — Спробуйте поговорити з прокурором. Якщо він погодиться, я заперечувати не буду. Він тепер на лекції, але незабаром вийде на перерву. Звуть його Кауфман.

Я вийшов до вчительської кімнати і чекав там дзвінка. Я вирішив діяти наполегливо, бо інакше, все мое “щастя” могло розвіятися. Викладачі, що приходили з клясів віталися зі мною і з цікавістю поглядали в мій бік, бо вже очевидно довідалися звідки я. Але розмови зі мною не починали, мабуть тому, що мав зараз увійти і Кауфман.

Його я впізнав, як тільки він з'явився при дверях. Самозакohanе, повне лице, з червоними щоками і банькатими очима,- воно,- як і вся його присадкувата постать, з чималим черевом, нагадували мідяний тульський самовар.

Коли він наблизився до столу, я підійшов до нього і назвавши своє прізвище, запитав чому саме він протестує проти моєго призначення на роботу. Він зіріяв мене поглядом і неприємним, пискливим голосом, що саме відпові дав його зовнішності, відповів, розвалившись переді-меною на стільці: “відітє-лі товаріщ П., ми ваабще не возражаем, чтобы люди, возвращающиеся из лагерей, могли работать, но на лекционную, идеалагическую работу их допускать нельзя. И мне кажется, что наркомат просто не разбрался в Вашем деле, если он дал вам назначение на педагогическую работу.”

Я рішучим тоном почав доводити, що наркомат дуже добре розібрався у моїй справі, що з самим наркомом я мав докладну розмову на цю тему і що власне по цій розмові, він дав розпорядження про моє призначення. Говорив я також про “близький суд над наклепниками” і т. п. Зрештою, коли Ви тут так несправедливо поставилися до мене, я пойду не тільки до Києва, але і в Москву і привез мовляв, звідти потрібне розпорядження від самого нар-

кома. Та поза всім тим, я ж не викладатиму Сталінської конституції, чи політекономії, а розказуватиму про будову і роботу машин, що не мають політичного змісту. —“Ви глубоко ашибаєтесь, єслі так думаете! Аполітических предметов у нас нет і бить не может! А впрочем, я не возражаю, чтобы ви работали в качестве інструктора практического обучения”.

Це вже була перемога. Очевидно мій рішучий тон, а головне — посилання на наркомів, трохи налякали цього самовпевненого, але по суті нікчемного, провінціального партійного аристократа. Я ще далі доводив про мої права на педагогічну роботу, оперуючи уявними аргументами, бо іншого виходу я не мав. Я зрештою зауважив, що вони не впливають на Кауфмана більше, ніж байка про наркомів і сказав: — добре, я тимчасом погоджуясь на посаду інструктора, бо не маю за що жити. Але думаю, що згодом Ви самі запропонуете мені лекційну роботу.”

Це, вже навіть мені самому звучало нахабно, але здавати тону не можна було, — треба було справити на прокурора психольогічне враження

Я сміливо простягнув йому руку, (хоч він очевидно не сподівався не таке побратимство), вклонився присутнім і пішов до директора, а від нього—до керівника навчальної частини. Завтра я мав розпочати роботу—практичні вправи з учнями, після лекцій.

Я взяв у бібліотеці потрібні мені книжки і до пізньої ночі перечитував те, що трохи забулося за ці 3 роки. Завтра я приступаю до праці! Мені хотілося, щоб те завтра починалося вже тепер, бо я завжди захоплювався педагогічною роботою.

Хоч і була моя робота не такою цікавою як лекційна, проте я запопадливо взявся до неї і втішався моєю авдиторією, що так охоче бралася до науки. Я скучив за українською молоддю, серед якої працював кілька років перед арештом. Там де я зауважував поверховість лекційного матеріалу, я поглиблював його додатковими поясненнями. Протягом короткого часу, я завоював собі, якщо не авторитет, то принаймні пошану серед учнів і колег. Деякі з них також часом зверталися до мене за порадою, чи поясненням. Очевидно в наслідок цього, а ще й тому, що викладачі були переобтяжені, мені, через місяць праці, запропонували додатково взяти лекційні години в двох групах. Я з радістю погодився на це.

Як пізніше я довідався, ці дві групи були найбільш відсталими в навчанні. В одній з них було більше половини молодняку з Галичини. Хлопці поїхали шукати щастя в ста-

лінському “раю”, а деякі очевидно поховалися тут після репресій на батьків. Тут я зазнайомився з учнем Анатолієм, що походив із села під Львовом. Він пізніше так багато допоміг мені в скрутній хвилині.

Я відразу відчув, що любов до Рідного Краю у цих юнаків не була ще так глибоко скована, чи покалічена, як у молоді з Наддніпрянщини, але тримався дуже обережно, бо не мав сумніву, що хтось у групі має доручення слідкувати за кожним моїм словом. Щоб пустити туману у вічі цьому невідомому типові, я в першій лекції присвятив кількадесят хвилин прославленню розвитку машинобудівництва у “Великій країні переможного соціалізму, що вже наздогнала і перегнала капіталістичні країни, під мудрим керівництвом вождя народів, Великого і мудрого Сталіна.” Хоч і соромно мені було говорити так, але це було необхідним при початкові будьякого курсу, а тим більше—для мене. Байку про те, що капіталістичні країни, у всьому, вже залишилися далеко позаду від ССРР, поширювали безсorumно скрізь і завжди і люди вірили, бо “зализна заслона” була непроглядною. А на того, хто в будь-яких лекціях, чи промовах не згадував “Великого і рідного Сталіна”, відразу дивилися з підозрінням. То вже був перший крок до в'язниці.

Моя фахова робота пішла добре,— я так запопадливо взявся до неї, не рахуючися з нормованим часом, що за півтора місяці, на іспиті, мої групи вийшли першими.

У вільний від роботи час, я найчастіше був біля Дніпра, або в близькому лісі, чи біля книжки, по змозі уникаючи більшого товариства. Я не мав сумніву, що НКВД цікавиться моєю поведінкою. Зокрема не залишав у цьому сумніву мій колега—Степан Хітенко, що завжди, при зустрічі зі мною наодинці, намагався нав'язати силоміць антисоветську розмову. Я відразу зрозумів, що він — сексот, бо вже бачив хитріших за нього і вміло відпаровував його закиди, якими він хотів викликати у мене критичні зауваження. Не оповідав я нікому і про в'язницю та Сибір, бо це могло привести до нового арешту. Коли розпитували, говорив, що мав працю за фахом і жив досить можливо, тільки трохи пригнічувала неволя. Знайомства з сексотом я не поривав, бо знав, що коли він відійде, на його місце стане інший, хитріший, якого я можу не розпізнати відразу. А по-за всим тим, залишаючись сам із собою, я відчував велику жагу до життя: годину я міг просто-яти біля квітучої яблуні, спостерігаючи роботу бджіл, чи прислухаючись до мельодії Дніпрових хвиль. Одночасно з тим, я охоче листувався з рідними і час від часу, писав

двом найближчим товаришам, що залишилися на Палкіно. Тільки зворотної адреси їм не давав, бо не сумнівався, що всі листи на мое ім'я непомітно контролює НКВД.

Так ішло мое життя на волі. Я вже став зовні подібним до інших людей і мої нерви трохи відпочили, бо особливо тривожних симптомів я не відчував.

**

21-го червня 1941-го року була неділя. Біля 10-ої рано я зайшов до знайомої вчительки, бо вчора домовилися з нею поїхати човном по Дніпру. Ми вже зовсім приготувалися до виходу, коли репродуктор радіо-трансляційної мережі проголосив, що за пів години буде передано надзвичайний виступ голови Раднаркому — Молотова

Я відразу відчув трівогу,- частіше забилося серце, але не припускав думки про війну з Німеччиною, бо ще недавно бачив у пресі світлини такої сердечної зустрічі Молотова з Ріббентропом, з прихильними коментарями на адресу “дружньої Німеччини”. Скоріше скильний був подумати, що може знову якесь “убивство Кірова,” чи нові “події на озері Хасан”. У всяком разі, щось мусіло бути поважне, бо час не був відповідний для якогось звичайного, пропагандивного виступу, а тим більше,- виступу Молотова, якого ми чули, через радіо-голосники, лише під час партійних з’їздів. А це поважне, насамперед для таких людей як я, означало небезпеку нового арешту. Ми не пішли вже до Дніпра, а залишилися чекати цієї екстраординарної новини.

За пів години було передано повідомлення про те, що розпочалася війна з Німеччиною: “немецькі фашисти, без аб’явлення вайни напалі на Саветський Союз, но..... враг буде унічтожен, пібеда буде за намі!”

Це повідомлення просто приголомшило мене. Я відразу сприйняв його з подвійним почуттям: почуттям радості й трівоги. Може нарешті розгромлено буде цю страшну в’язницю народів, де люди - раби живуть у вічному страху перед арештом, боячися не тільки вільно висловити думку, а навіть подумати про щось незгідне з настановами державної пропаганди. А разом з тим, проголошення війни означало для мене і для таких як я, найбільші шанси нового арешту і, в кращому випадкові,- можливість повторного етапу на Сибір. При одній лише згадці про таку можливість, хотілося забігти світ за очі, десь у безлюдну пустелю.

З першого ж дня війни, я насторожився і був напоготові. Відразу виникла думка десь тікати, але куди втечіш? Без документа на працю ніде не приймуть, а в моєму пашпорти було вовче тавро. Навіть коли б я міг витрави-

ти якимсь способом написане там, то лишалася серія, позначена двома друкованими літерами. Я довідався ще у в'язниці, що різним категоріям людей видавали пашпорти різних серій і НКВД та міліція кожного міста мали шифр тих серій. По ньому вони відразу могли визначити, чи належите Ви до категорії "соціально небезпечних" людей. Утекти до рідних і сковатися там? Але як сковаєшся, коли тебе на другий, чи третій день, побачить двірник, або інший правовірний сексот і донесе "по інстанці" що в такій то квартирі з'явився незнайомий, чи незареєстрований чоловік. А час військовий, - разомови короткі. Треба шукати іншого виходу. Я пішов би до армії, щоб згубитися якось у тих мільйонах, але таких затаврованих як я, до армії не брали. Хіба що згодом могли десь забрати на компання шанців, чи будування летовища.

Я продовжував працювати і придумував різні варіянти до виходу. В оточенні тримався з подвоєною обережністю, бо лише натяк на якесь необережне слово, міг мене повести на смерть. Дістати якийсь інший документ було неможливо і допоміг мені в тому лише щасливий випадок. Коли учням видавали документи про скінчення курсу, мені пощастило непомітно сковати блянкету із шкільною печаткою і штампом. Я майже був певний, що вона незабаром знадобиться мені. Я розумів, що формаль но роблю цим злочин, але мова йшла про рятунок життя.

**

На 6-й день війни, вже їхали через нашу місцевість утікачі зі сходу, потягами, автомашинами й возами. Все рушилося на правий берег Дніпра. Були це переважно жиди і родини совєтських панів, а часто і самі пани. Вони везли з собою купи різних речей, включно до меблів. Зі степових радгоспів наганяли до Дніпра тисячні отари скоту і величезні табуни свиней, овець. А тому, що до мосту дотовлитися за втікачами було неможливо, ці отари наганяли через Дніпро вплав, навіть не даючи ім відпочити після довгого перегону. Тисячі худоби плило тоді за дніпровою течією. Люди по дорозі виловлювали її і несподівано підживлялися м'ясом. Були й мудрі чабани: вони заганяли свої отари в придніпрянські неосяжні лози, на пашу, а самі звертали набік, бо вертатися додому було неможливо, треба було супроводжувати табуни до місця призначення, а звідти і сам чабан не міг уже повернутися. Все це робилося ще тоді, коли й чути не було гармат.

Ще фронт був за сотні кілометрів, як заводи припиняли працю, розбиралі технічне устаткування й перевозили його до залізниці. В більшості, воно й залишалося там іржавіти під дощем, бо треба було дати дорогу тим незліченним "героям", що не оглядаючись тікали на схід, часто — разом з валізою, в якій лежала зарплатня робітників заводу, чи яка інша вкрадена готівка. Попід крамницями повиростали неймовірні черги, — треба було просто чекати кілька годин, щоб купити собі глевкого хліба. І то в провінціальному містечку!

А на площах не вгавали гучномовці, передаючи фантастичні звідомлення "ат саветскаво інформбюро" про перемоги червоної армії над фашистами, або мисливські оповідання про те, як невелика група бійців червоної армії захопила в полон німецьку танкову дивізію; про те, що червоноармійці Іванов і Петров дістали звання героїв СССР, привівши до полону цілий штаб німецького х... корпусу. За кілька днів, інформбюро вже перестало говорити про велетенські перемоги на фронті. Воно обмежувалося тепер повідомленнями про тяжкі бої з "переважаючими силами противника", в "Мінском направлениі," в той час, коли бої йшли вже аж під Білою Церквою. За те, більше надолужував тепер т. Лозовський (керівник інформ-

бюро) тими ж мислівськими оповіданнями і безкінечними застереженнями проти підступної діяльності шпигунів і диверсантів.

А ночами, понад срібною полосою Дніпра гули тяжкі німецькі бомбовики, в напрямі на Дніпропетровськ і Запорожжя.

Саме в той "героїчний" час, передали по радіо промову переляканого „вождя народів” - Сталіна. „Дарагіє братя і сьостри!” звертався він до тих, що їх учора вважав за робочу худобу, а сьогодні - за гарматне м'ясо, і шклянка з „наразоном” виразно, через мікрофон, цокотіла на його зубах. Тепер він закликав до геройзму й самоівіданості в обороні „родини.” За горами трупів він хотів урятувати свою злочинну голову. Але мало було охочих рятувати його й інших кремлівських сатрапів, вже добре допекли вони своєму народові! „Братя,” сотнями тисяч одноразово, здавалися до полону, не тому, що їм бракувало відаги, а тому, що не мали що боронити. І був би Сталін не всидів, не тільки в Кремлі, а й на далекому сході, коли б не виручили його американці своїми мільярдовими допомогами і коли б німці не наслідували власне ту саму, сталінську політику на сході. Кремль і врятувався, головне, дякуючи сваволі, здирству і національному пригнобленню, що його німці безоглядно запровадили на окупованих землях. Вибору дляsovєтських воїків не було: знущання й голодна смерть у полоні, або безоглядний марш проти вогню. В другому, все ж була якась надія на життя.

В перших днях війни, наша школа одержала наказ з наркомату підготувати, за два тижні, 300 трактористок дівчат. Негайно почали напливати й учні. Ми працювали тепер з ранку аж до темряви, лише з короткою передишкою на обід. Але і в тій напруженій праці, не міг я знайти спокою: щодня сподівався, що можуть прийти і забрати з праці в темне невідоме. Особливо дошкаяв той неспокій уночі. Я прислухався до кроків під вікнами і не раз скочлювався подивитися хто йде. Сон зморював аж десь під ранок. А другої ночі — те саме.

Коли закінчили підготовку трактористів, я вирішив тікати, бо відчував, що згодом може бути пізно. Мені залишалося дістати лише зароблені гроші, а виплату іх відтягали з дня на день. Я вже не мав з чого жити.

Тепер я залишився в порожньому інтернаті, в своїй маленький кімнаті, на 1-ому поверсі. Внизу жив лише доглядач з родиною. На світанку, взявши трохи харчів, я виходив, ніби на рибні лови до Дніпра і повертався по за-

ході сонця. Заходив до будинку не з вулиці, а через сусідній город, щоб заглянути спершу через вікно доглядачової кімнати, чи не чекає мене хто. І коли нікого не бачив, я заходив до доглядача, питав чи ще не сплачували гроші, перемовлявся з ним кількома реченнями і йшов до себе нагору. Там я добре замикав ключем і підпоркою вхідні двері і мав, на всякий випадок, плян дії: якщо хто буде стукасти, я навшпиньках вихожу до кутової кімнати на протилежному кінці коридору і через вікно вибираюся на дерево, що росте під стіною. Далі, через город — до іншого двору. Це був добре, в деталях обміркований плян, він залишав мені, до деякої міри, шлях рятунку. Але все ж я прислухався до кроків під вікнами.

Повернувшись другого дня з Дніпра, я вгледів у кімнаті доглядача, сексота Хітенка, більше нікого не було. Я, як завжди ніби в безжурному настрої, зайшов до кімнати й привітався. На зустріч мені, Хітенко підвівся з дружньою простягненою рукою: “Ну де Ви пропадаєте, шановний друже? Я вже скучив за Вами, чекаю тут цілу годину! Хочби коли зайшли до мене, — поїхали б на рибу, або що... А Вас і з вогнем не знайдеш!”

Щоб не викликати у нього підозрінь, я, ще більш доброзичливим тоном, заявив, що й сам хотів зустрітися з ним, що так само скучив, але хтось мені сказав, що він ніби поїхав на кілька днів до Дніпропетровська. Тепер я неодмінно зайду до нього і поїдемо на рибу... Я запросив його до себе нагору і ми по дружньому закурили.

Почавши здалека, він зійшов на розмову про війну і висловив припущення, що німці незабаром прийдуть до нас і що взагалі, СССР потерпить у війні повну поразку. Я рішуче не погоджувався з такими думками.

— Невже Ви так легковажите міць червоної армії? Ви глибоко помиляєтесь! Я не раз бував на військових парадах у Києві і маю уявлення про ту незміряну силу, яку червона армія має. Я не сумніваюся, що цей тимчасовий відступ її є лише тактичним маневром, розрахованим на те, щоб заманити ворога в пастку.

Не купивши мене на цьому, Хітенко почав розпитувати про мої пляни на найближчий час. Я відповів, що почекаю ще з тиждень, а тоді піду до военкомату і буду просити, щоб мене прийняли до армії. Мене, мовляв, глибоко хвилює те, що мій рік покликали до армії, а мене обминули. Нехай я побував на Сибіру, але ж це було просто нещасливе непорозуміння... Якщо місцевий военкомат мені відмовить, я подам заяву до центрального, а таки здобуду собі право вступити до червоної армії.

Я не мав сумніву, що він прийшов до мене за дорученням свого патрона з НКВД, бо ніхто з моїх звичайних знайомих не наважився б весь час у розмовах висловлювати антисовєтські думки, не будучи агентом НКВД. А я не мав іншого виходу, як говорити неправду.

Те що він почав розпитувати мене — де я буваю вдень, коли повертаю додому, чи хожу де увечері гуляти, підтвердило мій здогад про те, що готується акція проти мене. Я довідався ще у в'язниці, що НКВД, перед арештом, завжди доручає якомусь своєму агентові встановити, чи буде жертва на своєму місці під час заплянованого арешту, щоб не зробити промаху і тим не сполохати її.

Тепер я не сумнівався, що він буде, ще сьогодні, писати відчit про свої відвідини, але я не виявив і натяку на таке підозріння. Дружньо взявши під пахву, я супроводжував його аж за двері кімнати і попросив залишити вихідні двері до сходів відчиненими: "Душно тепер ночами, а так—більше свіжого повітря, я навіть двері з кімнати залишаю на ніч відчиненими."

Думаю, що після нашої розмови, він зовсім переконався, що я навіть і гадки не маю про арешт, чи втечу.

На прощання, вже в коридорі, я сказав, що неодмінно зайду до нього позавт'єму, бо завтра раненько хочу поїхати до Дніпропетровська і повернуся, певне перевтомлений, аж над-вечір.

**

Я зрозумів, що далі чекати не можна, бо можуть прийти за мною ще сьогодні опівночі. Візитер певне мав завдання поговорити, а головне — довідатися, чи я ноочую дома і подати „дислокацію” місцевости й обставин. Так воно й було насправді, як довідався я вже пізніше від доглядача, після приходу німців: десь о 2-йій ночі, двоє в малиново—синіх кашкетах приходили по мою душу. Приходив Хітенко допитуватися про мене і в наступні дні. А ті двоє в кашкетах, попередили доглядача, під загрозою суворої карі, щоб він ні слова не говорив мені про їхні відвідини, коли я повернуся.

В той момент треба було діяти. Я вже забув про мій заробіток. Зачекавши кілька хвилин, доки мій „друг” відійшов за ріг будинку, я замкнув двері, витяг із схованки мою блянкету і, змінюючи письмо, написав посвідчення: „Цим стверджуємо, що інструктор виробничого навчання Н....ої школи трактористів — Павленко Микола (прізвище я написав інше), народжений....., відряджається до Л....ої МТС (машиново—тракторна станція) для участі в збиральній кампанії. Парапорт т. Павленка, за таким-то номером і серією, виданий міліцією Дніпропетровської області, 3. 9. 1937 року, знаходиться в канцелярії школи. Просимо подати т. Павленкові всіляку підтримку в його роботі і забезпечити його приміщенням та харчами.”

Під посвідченням я підписався, за директора і секретаря, досить вдало бо практикувався робити це ще тоді, коли дістав блянкету.

Закінчивши з посвідченням, я вклав до течки вовняну сорочку, пару білизни, шматок хліба і бляшанку консервів (мій аварійний запас), фаховий довідник. Все інше залишив у кімнаті, як було звичайно. Доглядачеві сказав, що йду десь трохи гуляти, а завтра рано вибираюся на один день до Дніпропетровська, попросив доглянути мою хату і вийшов з двору, як уже зовсім було темно.

Пройшовши трохи в напрямі до пристані, я непомітно звернув поза рогом і пішов глухими вуличками у протилежному напрямі. За кільканадцять хвилин, я вже вийшов на широку степову дорогу. Я знов, що вона йде в напрямі до Л....ої МТС і знов, що до неї — 35—40 км., але ніколи раніше не подорожував тою дорогою.

Нічна темрява не перешкоджала мені, аж доки я дійшов до великого перехрестя. Від нього йшло три дороги в різних напрямах. Була вже північ і нікого не було поблизу. Тільки перепелки звідусіль виспівували в неосяжних ланах пшениці: піт-пі дъом, піт-пі дъом...

Ніч була тепла, в небі мерехтіли міріяди зір, а вітерець, теплими, нечутними подихами, заносив десь здалеку медяні пахощі гречаного цвіту.

Переконавшися, що ніяких вказівників на роздоріжжі нема, я сів на зеленому обніжку і смачно закурив цигарку. За весь час перебування на "волі", я ще ні разу не відчував її так глибоко, як тепер. Здавалося, що якийсь тяжкий камінь випав мені з грудей. Десь далеко відлетів той вічний неспокій, що не давав можливості так вільно глянути на світ Божий і відчути безмежно-принадну красу Рідного Краю.

Сидів я в такому блаженному настрої zo дві години і хотілося мені, щоб ця ніч не втікала на захід, а залишилася довго, довго над цими неоглядними ланами, понад Дніпром, і щоб ніхто й ніщо не могли порушити цієї божественної краси.

Мені здалося, що десь далеко на дорозі заскрипів віз. Я прислухався і вже за кільканадцять хвилин, побачив невиразні обриси коня з погоничем. Я вийшов до середини дороги і погонич, забачивши мене, насторожено зупинив коня,- мабудь подумав, що тільки непевний чоловік може блукати по полю в такий час. Не зближаючися зовсім до воза, я сказав, що зблудився в темряві і не знаю як мені йти до Л.....ки. Погонич, махнувши пужалном, показав мені шлях ліворуч; я подякував йому й відразу рушив у тому напрямі. Я зовсім не відчував утоми,- ноги ніби самі несли мене, а все мое ество було переповнене тим настроєм, що його зроджували урочиста нічна краса безмежного степового простору і почуття нічим не зв'язаної волі. Наспівуючи різних пісень, що зринали десь самі собою, з принишкою пам'яті давно минулих днів, я непомітно відмірював кілометр за кілометром. А на сході вже згасала ранкова зоря і небо пойнялося багряними відблисками новонародженого світанку...

**

Вже вранці про дорогу я розпитував у пастухів, що гнали колгоспні череди в поле, і в передобідню пору, дістався до контори Л....кої МТС. Директор МТС, очевидно член партії, прочитавши мій документ, поставився до мене дуже прихильно; він видимо був радий, що дістав фахового робітника, бо кількох з МТС змобілізували до армії і він був занепокоєний справою виконання пляну, а крім того, мені здалося, що в тій привітності було і ще щось інше, просто людяне. — Сьогодні ми знайдемо Вам квартиру, а завтра до праці. Я вам доручаю агрегат — два комбайни з Ч.Т.З. Думаю, що робота у вас піде добре. Я висловив таку ж надію і пішов на квартиру, в супроводі одного з робітників МТС.

Оселився я в невеличкій кімнатці, що належала селянській родині. Маленьке вікно виглядало у яблуневий садок, порослий буйною, зеленою, як рута, травою. Він відразу нагадав мені давно забуті дитячі літа, коли я визбирував поміж травою яблуки, ще в садкові моєї бабусі.

Господиня зустріла мене привітно. Довідавшися, що я “непартеїний,” вона погостила мене свіжим молоком та хлібом, і все припрошуvalа: “кушайте, призволяйтесь! Ви ж з дороги певне зголодніли. І звиняйте, що нема Вас чим краще привітати. Тепер життя таке настало, що хоч сідай та й плач! З досвітку до ночі на роботі в колгоспі—працюєш як проклятий, ніколи й сорочки випрати. Та й хата он пооблуплювалася,— ще з минулого року не білена. Отак, з дня на день: працюєш цілісеньке літо, а тоді дадуть якогось посліду з горошком на трудодні, та й заговляй. А пшениця пливе кудись далі.

Я оце хвора була, то звільнили мене на два тижні, а то б і дома мене не застали. А чоловік там ще зранку

Я мугикав собі під ніс, ніби погоджуючися з нею, але одверто в розмову не встрявав, щоб не вийшло з того прикрих поголосок, як то звичайно буває на селі, що за один день знають усі, що говорив новий чоловік.

— А це ж тепер германці йдуть — продовжувала моя балакуча господиня, — кажуть, що вже аж біля Києва і є чутка, що колгоспи позносять і будуть ділити землю... Та коли б дав Господь, щоб було все добре... а то нема життя, нема й не буде через цю комуну... Та й як вони

здергати того германця, коли навіть не мають чого їсти: оце недавно проходила тут червона армія, то ходили й просили по хатах шматок хліба та картоплині... А пшениці он які лани! І не знати де воно дів'ється. Не дурно наші люди, у голодовку до Москви по хліб їздили... А отак і живем — голодні й обідрані, а трудодні давай і давай!..

— Ви ж тільки не хваліться нікому, що це я так з Вами розговорилася, бо є на селі такі погані люди, що тільки й наслухають хто що скаже, а потім партейним росказують. У нас уже не одного так забрали і сліду за ним нема,- мабуть на Сибіряку позагонили. Е, тепер нічого й не скажи, хоч води в рот набирай...

Я всміхнувся на цю останню репліку, бо не міг уявити собі, як могла така жінка втримати свого язика у тій вої. Але моєї усмішки вона не помітила і провадила далі в такому ж дусі.

Розмову нашу перервав директор МТС. Коли жінка почула, що хтось увійшов у сіни, вона раптом урвала розмову, ніби справді набрала води в рот. Начальник прийшов, щоб забрати мене до себе пообідати. Його дружина, так само гостинно зустріла мене. Ми смачно пообідали, при добром келішкові горілки. Тут розмова йшла головне про роботу МТС. Лише наприкінці, начальник висловив побоювання, як би німці не зайшли дуже далеко, бо й нам доведеться тікати на схід. Помітно було, чи може так здалося мені, що він говорив про це майже спокійно. А потім додав: “Невже то правда, що вони зі всіма кому ністами розправляються? Я думаю, що коли чоловік не робив людям свинства, то й не зачеплять. Хто-зна як воно буде, але люди кажуть: “двом смертям не бувать, а одній не минувати. Поживемо — побачимо!”

На підставі цієї розмови я подумав, що директор МТС не належить до ортодоксальних комуністів. Припустити, що він хотів мене щось випитувати, я не міг, бо він справляв враження порядної людини. Нечув я й пізніше нічого прикрого про нього від людей. А про те, що я був на Сибіру, він звичайно нічого не знав.

Змовчавши на його зауваження про німців, я почав розпитувати про стан машин в МТС і на тому, подякував господині. Директор провів мене далі по селу і показав шлях, яким треба було ходити до машинової станції на полі,- за 1—1,5км. від села.

Другого дня раненько, я був уже біля тракторної буди, в степу. Вона являла собою невеликий дощаний вагончик з фанери, на колесах. Там можна було сковатися від дощу, бо навколо був лише степ, і тільки ген віддалік

видно було маленький перелісок. Була стояла обіч широченного, ствового шляху, за яких 10мт. від неоглядного лану пшениці. Біля буди, на залізних триногах, був великий казан, у якому варили обід трактористам. Трохи віддалік стояло три трактори, виднілися машини і далі на полі.

Ще нікого не було біля буди, лише один з трактористів порався біля машини. Я підійшов ближче і зовсім несподівано пізнав свого учня Анатолія. Забачивши мене, він покинув роботу, підійшов на зустріч і радісно привітався зі мною: "Як це Ви потрапили так далеко до нас?" Я сказав, що мене відрядили сюди до роботи в МТС, але тепер мусів сказати, що я маю інше прізвище. Мені не хотілося це робити, але іншого виходу не було. Я не мав сумніву, що Анатолій — чесний хлопець, але він був молодий і міг десь проговоритися про мою таємницю, зовсім не бажаючи мені зла.

Перекинувши з ним кількома реченнями, я промовив: — не знаю як те сталося, — переплутали поспішаючи, чи що, але мені видали відрядження сюди на прізвище Павленко. Я побачив це вже аж коли прибув до Л....ки. То вже й не хотів змінювати, щоб не вертатися назад, так і записався тут в МТС. Та це не має, зрештою, значення. Тільки Ви це прийміть, все таки, до уваги і називайте мене тепер т. Павленком. Не знаю, підозрівав він що, чи ні, але охоче погодився.

Незабаром почали сходитися трактористи й інші робітники, що працювали при машинах. Серед них були і бригадир — кандидат партії (звичайно — комуністичної, бо іншої в ССР нема) та секретар місцевого комсомольського осередку, що працював трактористом. Всі вони віталися зі мною, як із старим знайомим, навіть з відтінком фамільярності. Я, відчуваючи оточення, відразу потрапив з ними в тон, і за які два дні почував уже себе, як риба у воді. З першого ж дня, я почав працювати на своєму плавуновому тракторі, з двома комбайнами.

Щовечора, разом з іншими, повертається на село, а ранком знову поспішав на працю.

Так минуло три тижні, без особливих змін у нас, але з великими змінами на фронті. Зведення советського інформбюро подавали вже повідомлення про "ажестачонне бій в білоцерковському напрямлені," а це треба було розуміти так, що Біла Церква вже залишилася десь далеко за фронтом. Ходили чутки, що фронт уже десь близько від Єлисавету, що ночі, попід хмарами, гули німець-

кі бомбовози і греміли далекі розриви бомб у напрямі Дніпропетровська і Запоріжжя.

Прийшовши на роботу одного дня, ми помітили розкидані скрізь по полю папірці. Це були німецькі, пропагандивні листівки. Вони новідомляли про неминучу поразку більшовицької армії, про наступну ліквідацію колгоспів і московського національного насильства на Україні. Листівки закликали, наприкінці, червоноармійців здаватися до полону, де вони знайдуть людяне право і побутовий добробут.. Ця листівка — було написано — з'являється одночасно документом, який дає право пред'явників вільно перейти через німецький фронт.

Нам бригадир наказав негайно вибирувати листівки і віддавати йому, щоб колгоспники не могли їх прочитати. Та всіх ми, звичайно не могли вибирати й поміж людьми пішли ще більші поголоски про зближення фронту.

Ще того ж дня, в обідню пору, прийшов до нас директор МТС. Він, як звичайно цікавився нормами виробітку і станом машин. “Треба, хлопці натиснути гайку, бо гірко нам буде, коли не виконаємо пляну!”

По обіді, він пішов разом зі всіма в поле і незабаром підійшов до моого трактора. Я саме доливав оліви, а він, присівши біля мене навішпиньки, запитав: “чи Ви не знали товариша П....?” і він називав мое правдиве прізвище. Це запитання було так несподіване для мене, що я в першу мить розгубився і, припинивши наливати оліву, запитливо повернувся до нього: “Як Ви сказали?” Він знову, дивлячись мені пильно у вічі, повторив прізвище. Я майже не мав сумніву, що він спостеріг мое замішання. Швидко опанувавши себе і зробивши маленьку паузу, ніби для того, щоб пригадати, я відповів, що не знаю такого чоловіка. Не зводячи з мене запитливого погляду, він продовживував: “Учора я був у Н...кій МТС, їздив по запасні частини і директор говорив мені, що до нього приходили з НКВД питати, чи нема десь в МТС нашого району тов. П. з Н...кої школи тракторних механіків. Переглянувши списки, директор сказав, що такого нема. Тоді НКВД'ист виписав собі до бльокноту всіх тих, що почали працювати місяць тому в системі МТС нашого району і наказав негайно повідомити до НКВД, коли такий чоловік буде десь найматися на працю.... Там у Н...ку вже заарештували кільканадцять.... То Ви такого не знаєте?” — Ні, я не знаю його. Може він раніше працював у тій школі, бо мене призначили туди на працю лише кілька місяців тому.

Я майже не мав сумніву: директор догадався, що моя ішла саме про мене, він тільки не хотів мене продава-

ти, але разом з тим, він боявся одверто попереджати мене про небезпеку. Про це свідчило і те, що він не говорив зі мною на цю тему там у гурті, а тепер розмовляв трохи притишеним голосом, щоб не могли чути штурвальні на комбайнах.

— Ну, тим часом бувайте здорові! Він підвівся і попрямував по стерні до дороги. А я, закінчивши поратися біля трактора, сів за стерно і подавши сигнал штурвальним, рушив з місця. Тільки вже не міг ніяк відігнати думки про те, що знову наближається небезпека. Я не мав сумніву, що НКВД негайно візьметься за перевірку того списка що в блокноті і певне швидко виявить мое “посвідчення.” Я думав лише про одне: як знайти вихід із тої ситуації і в задумі, кілька разів збивався з межі.

Треба було тікати. Але куди? На дорогах—я чув, з огляду на велике дезертирство, скрізь були застави, що перевіряли документи і в кожному сумнівному випадкові заарештовували та передавали до військового суду. А куди ж я міг поткнутися з моїм вовчим пашпортом?! Переховуватися хіба десь тут, на полях. Але ж не знати як довго доведеться. А що будеш їсти? Поткнешся десь на село, можуть затримати і тоді одна дорога—до НКВД. Коли б зінав, що за кілька днів комуністи евакуюються,— інша справа, але ще, навіть уночі, не чути було гарматних пострілів і непомітно було, щоб місцеві комуністи збиралися тікати. Вирішив я, тим часом, лиш одне — не очувати дома, а згодом щось придумаю.

Я не міг навіть мати твердої певності в добрих намірах директора МТС, а що як він просто “розіграв” мене, вже повідомивши, що пошукуваний чоловік з Н....кої школи механіків перебуває тут, тільки під іншим прізвищем?! Тільки на цій думці я не будував моїх рішень, бо він здавався мені порядним чоловіком, та й на що б він у такому випадкові взагалі говорив зі мною? Він таки хотів мене насторожити, щоб я не вскочив у пастку. В цьому я й переконався пізніше.

Десь пополудні, насувалася з заходу важка, громова хмара. Ми вивантажили зерно з бункерів до автомашин, накрили трактор брезентом і побігли із штурвальними до будки, бо вже почав накрапати дощ. Вже за годину, небо знову прояснилося, але косити комбайнами вже було не можна і ми незабаром пішли додому.

Ми йшли трохи позаду інших, разом з Анатолієм. Разів два перед тим, я був у нього на квартирі. Там він жив з дружиною, яку зустрів собі недавно, по скінченні навчання в школі. Через сіни жили господарі — дід і

баба. Молоді зустрічали мене дуже привітно і сміливо в моїй присутності, висловлювали гостре невдоволення колгоспним життям. Я все таки утримувався від одвертої розмови з ними про мою історію, бо побоюався не зради, а просто якоїсь невільної необережності. Я тільки передживав їх, щоб вони не висловлювали таких думок в присутності інших, бо, мовляв, є різні люди серед нас.

Тепер мені треба було сконтактуватися з Анатолієм щільніше, на випадок утечі, і я почав розмову: — Мені здається, шановний друже, що Ви зовсім не дотримуєте моєї поради про обережність. — А то чому? — А тому, що Ви, приміром і сьогодні, розповідали якийсь антисоветський анекдот. Хтось доповість про це куді слід і Вас можуть заарештувати. Він дивувався: “як те може бути, коли я не зробив ніякого злочину?” Він виріс у інших умовах і нікак не вдавалося йому усвідомити, що тут можна потрапити до в'язниці лише за звичайне критичне зауваження на адресу влади, або може й без того.

— А Ви все ж мусите розуміти небезпеку—сказав я йому— і запам'ятайте собі, якщо була б безпосередня загроза арешту, тікайте, бо час тепер військовий і можуть відправити на той світ нізащо. На всякий випадок, я завтра покажу Вам добру схованку. Коли б що було, ховайтесь там, а я вночі принесу Вам їсти, бо підете самі роздобувати харч, то можете потрапити на лихого чоловіка.

Я не хотів йому говорити, що власне я маю ту безпосередню загрозу, але ту схованку, яку я показав на другий день, Анатолій запам'ятив.

Схованку я наглядів у сусідньому яру, ще колись раніше. Це була невелика ямка, вимита дощовими водами. Навіть з віддалі кількох кроків її не можна було помітити, так добре вона була задекорована травою і невеликим кущем ожини...

**

При вході до села, ми попрощалися з Анатолієм. Дома я повечеряв, перекинувся словом з господинею і приліг відпочити, а вже коли почало темніти, вийшов з хати, сказавши, що хочу заглянути десь на досвітки, а може і заночую там. — Може нагледіли вже якусь чорняву? — кинула мені вслід господиня.

Пройшовши трохи вулицею в напрямі до сельбутинку, (сільського клубу), я переліз через пліт і левадою вийшов на поле, а звідти попрямував до тракторної буди. Днів кілька переночую там — вирішив я — а потім десь переходяча під скритою, на полі. Про схованку в Анатолія мені думка не приходила, бо там мене могли також шукати.

Недалеко від буди, на полі була велика повітка. Там засипали зерно, обмолочене комбайнами, щоб воно трохи протряхло, а вже звідти вивозили до залізниці й комори. Те зерносховище й буде, уночі стеріг старенький дідок. В 1930році його "розкуркулили". Він десь зник із села, а потім, коли перейшла та хвиля державного грабунку й морду, повернувся і жив у своєї небоги. Мабудь з огляду на те, що він мав уже понад 75 років, його не чіпали, а поставили до цієї роботи.

За кілька десятиметрів від буди, мене зустрів песик, що завжди супроводжував діда. Мене він уже знав і тепер лащився, вистрибуючи навколо мене. Він здобув добру науку від свого господаря: коли зачував, що хтось наближається до зерносховища, чи до буди, вибігав назустріч подорожньому і ще там починав гавкати, зближаючися разом з подорожнім. Тепер, коли мені грозила небезпека, я мав на увазі і цю допомогу.

Біля буди зустрів мене дідок: — Я чую, що хтось свій іде, бо Жучок не гавкає. Вам щось мабудь не спиться? Я привітався з ним і сказав, що таки не спиться, — душно в хаті, ще й блохи дошкалюють, мабудь заночую в буді.

— Та й справді-тут краще! Підкладете ще соломи со бі на тапчанчику, той старий кожушок під голову, а ковдрою прикриєтесь, та й спатимете, як у колисці, а мені буде охвітніше вдвох.

Підновивши собі постіль на дерев'яному тапчанчику, що стояв поперек буди, попід стінкою, оберемком свіжої

соломи, я вийшов до діда і ми закурили з ним на ослоні, під будою. А Жучок приліг біля нас.

Була тепла, серпнева ніч. Небо мерехтіло зорями, а в пшениці безугаву перекликалися перепелки і цвіркуни.

Час від часу, десь високо в небі крюкали чаплі, пелетаючи на полювання до Дніпрових плавнів...

Я вирішив одверто поговорити з дідом про свої справи, бо був певний, що він мене не зрадить. Почав я з того, що мого батька, так само як і його, в 1930 році розкуркулили, а пізніше, на 73-ому році, замордували у в'язниці. А далі розповів про мій шлях від Києва, через в'язницю й Сибір, аж сюди. Тепер відчуваю, що за мною можуть знову шукати і тому вирішив дома не ночувати. — Ви тільки нікому не кажіть, що я тут ночую. Я буду раненько вставати, то думатиму, що прийшов рано з дому.

— Так, так, сину, — відповів мені дід, мовчки вислушавши мое оповідання. То бачу, що й ти скоштував почім ківш лиха. Десь і мій син з невісткою й двома малими дітками мабудь згинули там, у тій Сибіряці, бо вже 10 років — ні слуху, ні духу. І не покарає Бог цих гаспідів, що так мордують безневинних людей... Я мовчу, щоб хоч перед смертю не чіпали і говорю більше сам із собою та з Жучком, як отут сторожую, а бачу все, що воно робиться на цьому гіркому світі і тільки заплачу часом, та й махну рукою... Мені вже недалеко до ями, а такому чоловікові як ти, ще треба жити. Може коли роскажеш дітям про нашу кріпаччину... Ти мене не бійся, я нікому не скажу, а як доведеться ховатися, то й хліба шматок колись дам... А тут безпечно вночі, бо Жучок відразу почне як хто йде. І я тут усе біля буди, тільки часом навідуясь до повітки.

Просиділи ми десь аж до півночі. Дід усе розпитував про життя на Сибіру і часом тяжко зітхав у задумі, мабудь згадуючи про своїх онучат. Зрештою він підвісився:

— Ти, сину, іди спочивати, бо вже пізно, а я навідаюся до повітки й знову прийду сюди. Спи спокійно. — Жучок стерегтиме, а раненько я тебе збужу. В його голосі я відчував батьківську теплоту і мені так яскраво прийшов на пам'ять мій, такий же старенький батько, що згинув десь навіки у безвісній могилі. І ніхто не поставить хреста над нею і ніхто не зронить на неї гарячої слізози

Вже чотири ночі я ночував на полі. Щодня, надвечір я повертається додому, разом з іншими. Вечеряв і в темряві, манівцями повертається до буди.

— Мабудь добре закрутила голову та чорнява, що ніч у ніч топчете стежку до неї. До чиєї ж Ви це так учащаєте — допитувалася моя господиня. — Може й весілля

справимо в нашій хаті? — з усмішкою додавав господар. Я відповідав їм також жартами і натякнув, що топчу стежку до сусіднього хутора. Не хотів я посвячувати їх у мою таємницю, — не тому, що не вірив їм, бо вони були добре люди, а так, на всякий випадок, з обережності, яку добре засвоїв собі за весь час мого життя в комуністичному „раю”.

За два дні після нашої розмови з директором МТС, він, при зустрічі зі мною, привітно поздоровкався і запитав як іде робота, чи добре мені живеться. Я відповів, що все в порядку. — Ви нікому не говоріть, що я Вам казав про мою розмову в Н.....кій МТС, бо і я про це нікому нічого не казав. То тільки Вам розповів, так собі, між іншим. Ну, бувайте здорові!

Так, я таки не помилився у його добром намірі по-передити мене перед небезпекою. І не дарма я був увесь час настороженим: удень, сидячи на тракторі, я поглядав на боки, — чи не наближається хто чужий до мене, а приходячи на квартиру, повільно наблизився до хати, щоб роздивитися, чи не чекає мене хто.

Вночі, під охороною діда й собачки було трохи спокійніше. Коли Жучок, загавкавши, вибігав десь далі на дорогу, ми з дідом виходили з буди і я на кільканадцять кроків відходив у пшеницю, щоб звідти безпечно спостерігати хто йде. Такі випадки траплялися зрідка, бо степ нічної пори був безлюдний і тільки інколи хтось із подорожніх підходив до буди спитати чи далеко до села.

Одної ночі, уже за північ, приходив голова колгоспу з бригадиром перевірити мабудь чи ніхто не краде пшениці. Дід розбудив мене і я, сковавши, почекав доки вони пішли додому. Але не зважаючи на таку добру охорону, мені часто снилися прикрі сни і дід говорив, що у сні я часто щось викрикую, або стогну. Мене все пригнічувало передчуття якоїсь небезпеки.

В четверту ніч мого перебування на полі, ми почули ніби далекий, далекий відгук гармат. Напружено вслухалися в нічній тиші... А може це розриви летунських бомб? Бо інформбюро досі передавало зведення про бої “в Белоцерковськом направлений.” Звідти гармат не почуєш.

Як би не було, а в тому постійному неспокої, я вирішив наступної суботи (за два дні) взяти у директора дводенну відпустку до Н....ка, сковавши десь близько в околицях і не показуватися вже більше між люди. Вони подумають, що мене десь затримали у Н.....ку і не будуть за мною дошукуватися. Я росказав про свій намір тільки дідові і він обіцяв мене підгодовувати, коли приходитиму до...ного вночі.

**

Другого дня, 12 серпня, 1941 року, я увечорі прийшов на поле. Небо вкрилося хмарами і почав накрапати дощ. Ми з дідом зайшли до буди і вели потихеньку розмову. Я оповідав йому сьогодні про Київські церкви, про зруйновані більшовиками— Михайлівський монастир і Десятинну церкву, збудовану ще Володимиром Великим, про Лавру і Аскольдову могилу.

Жучок десь куняв, мабуть на соломі під будою, бо пустився густий дощ і присипляв нас усіх своїм шумом по дахові. Я продовжував ще оповідати, але незабаром почув, що мій слухач зтиха підхрапає. Я озвався до чього,- він мовчав. Було вже десь біля 12-ої години і я, прислухаючись до одноманітної пісні дощу, непомітно для себе, мідно заснув...

Хтось шарпнув мене за руку і я відразу підхопившися, сів на тапчанчику. — Що таке? — озвався я, але ніхто мені не відповів. В темряві ледве видно було обрис відхилених дверей і тінь людини, що виходила з буди, певне по дощі сходив дід. Біля дверей заливався Жучок і порскали коні, а по даху, суцільним шумом розливався дощ.

Зауваживши все це в одну мить, я скочився і похапцем натягнув мої спортивні черевики, маючи намір вискочити з буди й скочатися. Але відразу зрозумів, що це неможливо: біля самих дверей виднілися силуети людей, що говорили з дідом. Я відступився до тапчана і ліг лицем до дверей, накрившишися ковдрою. Під тапчан скочатися не можна було, бо там стояли скриньки з інструментами і запасними частинами до машин.

Затайвши подих, я вслушався до розмови, що заглушувалася дощем і голосом Жучка. Дід відгонив його, але не міг утишити. — Павленко тут спить? — почув я запитання — і мені здалося, що був голос секретаря комсомольського осередку. Я не розібрав що відповів йому дід, але для мене вже було ясно, що приїхали за мною... — А Ви чого тут у будці висипляєтесь? Ідіть собі до зерносховища! Дід мабуть відйшов, бо віддалявся і голос Жучка, а під самими дверима гомоніло двоє, тільки так притишеними голосами, що я не міг розібрати про що йде мова. Я бачив лише невиразні силуети у відсвіті дверей.

За якусь хвильку, один з них увійшов до буди і зупи-

нившися біля дверей, засвітив сірника. Голосно підхрапу-ючи, я удавав, що міцно сплю, хоч поміж прихиленими по-віками, я впізнав секретаря осередку. Не повертаючися, він махнув другою рукою назад і слідом за ним, поти-хеньку увійшов другий. В останньому блискові згасаю-чого сірника, я встиг розпізнати тільки кашкет НКВД і зауважив, що обое з рушницями.

Я голосно хропів, з рівномірними паузами, розрахо-ваними на те, щоб прислухатися. Секретар засвітив ще одного сірника,- вони сіли на лавках один проти другого і зачинивши двері, закурили і почали про щось тихенько розмовляти.

Я напружено вслушався до розмови, одночасно збері-гаючи ритм хропіння, та нічого не міг розібрати, бо на да-ху розливалася справжня злива. Я чув тільки як тупали і порскали прив'язані під будою коні і з розмови вловив ли-ше — “до утра.” З цього я зробив висновок, що вони ви-рішили не чіпати мене, доки розвидниться. Зупиняли їх мабудь дощ і темрява...

Мій мозок пульсував, як наелектризований, шукаю-чи виходу і поштовхи в скронях віддавалися на все тіло. Як у близкавичному калейдоскопі, пронеслася в уяві в'я-зниця, поневірняня на етапах і в Сибіру...

Десь здалека почувся гул бомбовиків,- вони зближа-лися до нас і я подумав: що якби зараз оце на буду — бом-ба важкого калібр, щоб відразу — їх і мене... Бо ліпше смерть, ніж те, що недавно минуло і тепер здавалося неймовірно—страшним сном... Саме в цю мить, другий раз у житті, я не тікав би від раптової смерті...

Але в наступну мить, думка знову гарячково шукала виходу. Я пригадав собі підваль під колишньою церквою Лук'янівської в'язниці у Києві, пригадав оповідання Гула-кова про підваль смерти у гаражі НКВД на Катеринівській і вирішення прийшло тільки одне: або пан, або пропав! Бо лекше згинути тут у степу від кулі, ніж десь у вогкому, закривальному підвальні...

Я подумав, що мама завжди молиться за мене і може сила тої молитви врятує мене, як рятувала не один раз перед тим. І дивно, думка про це ніби заспокоїла мене, я ніби опанував над своїми перетягненими нервами і відчув настрій твердої рішучості.

Ще кілька хвилин я продовжував хропіти, вже не прислухаючись до розмови, а лише обдумуючи деталі ви-конання моого наміру. Ті кілька хвилин здалися мені го-динами і мабудь не один волосок побілів на скронях за той час...

Зрештою, я голосно потягнувся, ніби спросоння і засовався на тапчанчику. Сторожі принишкli, певне прислухаючись. Голосно відкашлявшись і тихо спустивши ноги з ліжка, я зашелестів папірцем і в темряві скручував цигарку, не поспішаючи, хоч у мене здригалися пальці і все тіло поривалося до поспіху. Скрутивши цигарку, я взяв її до рота, а пуделко з тютюном, навмисне голосно, поклав на лавку, біля тапчанчика.

Біля дверей була мертвa тиша. Я зашарудів сірниками у кишені, звівся на ноги і засвітив сірника,- прикурювати. Аж тепер, з виразом невимушеної здивовання, я помітив, що в буді є люди. Думаю, що так повинно було здаватися їм. На це я розраховував. Я присвітив сірником трохи вперед, ще не прикуривши й не рушаючи з місця і зовсім байдужним, заспаним голосом промовив: — Ага, і Вас дощ сюди загнав! Мабудь до ранку й не перестане.

У відповідь на це, секретар непривітно муркнув, що йх намочило дощем. — А хто ж Вам винен, що блукаєте в таку пору по полі. Видно на диверсантів полювали з рушницями. Вимовляючи це, я припалив цигарку, пахнув нею два рази і засвітивши другого сірника, ніби щоб не спіткнутися об лавку, ступив до дверей. — Куди це Ви? грубо озвався секретар. — Та куди ж,- десь до щілини,- нема дурних під дощ! У відповідь на це, він, тримаючи одною рукою рушницю, другою взявся за ручку від дверей і трохи відхилив їх, але ручки не відпускал. Другий сидів на лавці проти дверей, тримаючи обома руками рушницю. Всі ці подробиці відбилися в клітинах моого мозку, як на фотографічній плівці...

Не чекаючи далі й пів секунди, я пригнувся і зі всією силою від удару відскочив у двері. Цього удару секретар мабудь не сподівався, бо я чув як він і рушниця гупнули на долівку. А коли б і сподівався, то не вдеряв би, бо я з такою силою вдарив у двері, що виніс би іх з тоненькою дощаною обшивкою. Усе мое нервове напруження розрядилося в цьому ударі. Зі всіх чотирьох я полетів у калюжу під дверима, але близкавично зірвався на ноги і скочивши вбік від дверей, кинувся в пшеницю.

За спиною крикнуло: "стой, стой!" і пролунало кілька пострілів. Одна куля продизичала десь близько, але я мчав, як переляканий заєць, та ніби без страху, скільки було духу, вперед. За спиною кілька хвилин не чув нічого, певне відвязували коні, а я, під зливою, біг наосліп у ніч вистрибом, щоб не запутатися в пшениці. В тій хвилині, я напевне встановив якийсь рекорд на біг з перешкодами.

Після хвилевої тиші, що порушувалася тільки ше-

лестом дощу в пшениці, знову пролунало кілька пострілів і почувся кінський тупіт. Я мчав далі і коли вже тупіт чути було виразніше, я добігав до козацької могили, що була за яких пів кілометра від буди.

Від швидкого бігу й нервового перенапруження, мені вже забивало дух, у горлі пекло і язик став шорстким, як щітка, дарма, що я вже наскрізь промок під зливою.

Далі бігти я вже не міг, треба було хоч хвилину пе редихнути. Я припав до землі в пшениці, і перехрестившися завмер...

Тупіт уже близько... Знову два постріли й чути як хропуть коні... Ось уже тут, зовсім недалеко, біля мене...

Я притулився до землі, ніби хотів втиснутися вглиб і знову подумав про мамину молитву... У цей мент, один з вершників проскочив за яких 15—20 кроків від мене. Мені здавалося, що кінь летить прямо на мою голову, але я не ворухнув і пальцем. Другий вершник проскочив трохи остронь і вони погнали, час від часу стріляючи, далі в степ.

Мені ніби посунувся величезний тягар з плечей, що придушував до землі і серце почало знову битися... Я захопив рукою пучку збіжжя і висмоктував із стебел дощову воду, щоб хоч трохи промочити в роті. Зачекавши ще 1—2 хвилини, доки трохи віддалився тупіт, я підвівся, і не випростуючися зовсім, підтюпцем побіг набік, до яру. Вершники могли ще повернутися і відпочивати довше було небезпечно.

Я чув ще кілька пострілів, а коли вже спускався до яру, все стихло, тільки дощ усе шумів у степу, одноманітно, не притихаючи... Я зупинився й прислухався... Тільки дощ і десь далеко, кріз його шум, голос Жучка. Мабудь заскочили подивитися, чи не сховався в повітці. З глибокою вірою в материнську молитву, що врятувала мене, я перехрестився і сам до себе промовив: "рідна мамусю!"

Вже звикнувши до темряви, я незабаром угледів стежку і тяжко віддихаючи, повільно йшов нею до моєї схованки. Я пригинався, щоб понад травою вгледіти обриси того кущика, що був там і за кілька хвилин знайшов. Переступаючи як журавель, щоб не дуже столочити траву, я підійшов до ямки, обережно розхилив галузки куща і ковзнув униз, сховавшися під плечі.

Я присів навшпиньки. На дні дзюркотіла вода, обмиваючи мої черевики, а за шию й на очі стікала, ніби із стріхи, вода з голови. Я обтирався долонею, але це не допомагало, бо дощ додавав знову. Я спробував прикрити голову галузками куща, але це також не допомогло.

На мені не було сухого рубчика і починало вже трясти від холоду. Я щільно притулився спиною до землі і тормошив себе руками за груди, але не міг зігрітися. Цілі патьоки води, змішаної з землею, затікали мені за комір і холодили спину, а я сидів і цокотів зубами. До солом'яної скирти я не хотів іти, щоб не наробити зайвого сліду, а лишатися там небезпечно, бо певне шукатимуть. Іти до діда не наважувався тим більше. Замісць того, я підвівся і тупцював у воді, щоб здавалося тепліше.

**

На світанку дощ почав утихати і незабаром зовсім стих. На сході трохи прояснювалося і степ, кіби пробудивши зі сну, озвався пташиними голосами.

Не вилазячи з ямки, я швиденько повикручував одежду, вдягнувшись, повиливав воду з черевиків і мені стало трохи тепліше. На моє щастя, я заснув цієї ночі, не знявши вовняної сорочки, вона врятувала мене від великої застуди, а може навіть і більше.

Коли вже зійшло сонце і степ почав парувати, я ніби обігрівся трохи, але зі складанки не вилазив, щоб хто не помітив мене і щоб не наробыти слідів. Ті що були вночі, згладило дощем і ніхто не міг прийти до мене по сліду, навіть пес. А я сподіався і на таку можливість. І хоч як неприємно й незручно було в цій складанці, та я вирішив терпіти, доки перейдуть розшуки, а принаймні—до наступної ночі. Обережно відхиливши галузки, я трохи піdnіс голову і почав розглядатися навколо.

Людей на степу ще не було, нікого не видно було й біля буди, що виднілася трохи за яром, у далині. Збіжжя було дуже вологе, тому й не приходили люди до праці, доки трохи протряхне.

Десь так о 8—9-ій годині, я помітив біля буди чотирі постаті, їх мені видно було тільки від плечей, бо решта ховалася за гребінем яру. Я обережно стежив за ними, але впізнати їх на такій віддалі, звичайно, не міг.

За кілька хвилин, двоє відділилися і попрямували дорогою, в напрямі до яру. Спочатку я бачив їх, а потім вони зникли на закруті дороги і згодом показалися на дірзі в тому місці, де вона спускалася до яру.

З дороги вони звернули на стежку, що йшла вздовж яру, повз мою складанку. Я ще більше пригнув голову, але крізь вузький просвіт поміж галузками, не втрачав їх з поля зору. Вони підходили все ближче. Тепер я вже впізнав нашого бригадира, а на другому вглядів червоно—синій кашкет: очевидно це був той, що вночі полював за мною. Бригадир мав на плечі карабін, почеплений цівкою донизу, а в того другого, при боці був пістоль.

Зауваживши це, я зовсім присів у ямці, не поворухнувши галузкою і затайв дихання. Хоч і близько проходила стежка повз мене, але складанки звідти помітити не мож-

на було, видно було тільки, серед трави, невеликий кущик ожини, в якому людина сховатися не могла. А навколо тільки невисока конюшна. Я й сам натрапив на цю схованку зовсім випадково.

Тепер, коли можлива смерть була ось тут, лише за кільканадцять кроків від мене, так близько, що я вже відчутно чув її голоси, я знову думав про мамину молитву і не поворухнувши пальцем, прислухався чи не повертають вони із стежки. Коли б це трапилося, я б вискочив і тікав, тільки певне не втік би тепер.

Але голоси віддалялися і я незабаром знову підвів голову, щоб виглянути вслід. Вони віддалялися в напрямі до скирти й переліска і скоро зникли на повороті. Я знову обережно розглядався навколо, не висуваючи голови з під куща. Біля буди вже вешталося більше людей, але я не міг їх упізнати.

Тепер всю увагу я зосередив на повороті стежки, за яким сховалися "мисливці," але одночасно поглядав і на другу сторону. Мабудь аж годин через дві, на повороті з'явилася ті двоє... і знову, затайвши подих, я вслухався в їхню ходу й голоси... А що як звернуть до моого кущика? Я остерігався, щоб не чхнути, бо перед тим трапилося мені таке кілька разів. На всякий випадок я затулив рот і ніс полою сорочки й нахилив голову аж до колін. Але знову проминуло. Мабудь судилося мені ще трохи пожити на білому світі. Тепер мені аж весело стало, що я так щасливо вибрав собі схованку і нестримно захотілося закурити, але пуделко з тютюном залишилося в буді, я мав лише сірники. Трохи згодом мені захотілося й істи. Але я відганяв від себе ці нескромні бажання. До ночі нічого було й думати. Вилізти погрітися на сонці я також не міг.

За день кілька людей проходило повз мене стежкою і я, так само обережно, стежив за ними, але вже не мав страху, бо це були звичайні, беззбройні селяни. Один, над вечір, проходив навіть із пском, але пес і не поглянув у бік моєї схованки.

Діждавши темряви, я з великим задоволенням випростався на весь зріст, бо вже задубіло все тіло, особливо ноги.

Тепер я вагався, чи йти мені до діда цієї ночі. Я боявся засідки і найбільше можна було сподіватися її саме сьогодні, біля діда. Дуже спокушала мене перспектива щось закурити і з'isti, хоч шматок черствого хліба, але я зрештою вирішив ще добу перетерпіти, щоб знову не наразитися на смертельну небезпеку. Хай подумають, що я десь забіг із цієї околиці.

Мені прийшла думка, що можу закурити якогось листка. Дряпаючи руки, нащупав два сухі листки на ожиновому кущі і відшукав у кишені кусничок напівсухої газети. Обережно розрівнявши, щоб не порвати, я притулив його до грудей, під сорочкою, щоб підсушити. Так само, я підсушив і сірники. За пів години, сковавшися в ямку, я з задоволенням попахував моєю ожиновою цигаркою.

Надворі була тепла, серпнева ніч. Після вчорашньої зливи, ще голосніше виспівували перепелки і цвіркотіли цвіркуни; вони ніби хотіли надолужити прогаяну ніч.

Десь уже по 10-ій чути було, виразніше ніж учора, далекий гул гармат, а високо в небі, час від часу, пролітали ескадрілій бомбардувальників. Я пробував задрімати, притулившися до землі, але вона була вогка й холодна. Мені прийшла думка принести до скованки соломи. Скирта була недалеко звідси. Прислухавшися навколо, я виліз із своєї ямки на протилежний бік від стежки і обережно, щоб не столочити траву, відійшов далі. Час від часу, я зупинявся прислухатися і розглядався в темряві. Все було спокійно, поблизу не було нікого. Перш ніж підійти до скованки, я присів у конюшині і кілька хвилин прислухався чи не шелестить хто соломою, бо міг сподіватися на засідку. Біля скирти нікого не було. Щоб не розтрусити солому по дорозі, я зняв сорочку і, добре напакувавши її, пішов назад, обійшовши до скованки трохи стороною. Тепер, у солом'яному кублі було мені тепліше і я почав дрімати, бо відчував перевтому.

**

В дрімоті мені здалося, що хтось кашлянув. Я відродзився. Кашлянуло знову... Я не підводився, щоб не зашелестіти соломою. Хтось тихо покликав мене на ім'я й по батькові, один раз, другий... Мені здалося, що це голос Анатоля. Я обережно підвівся і виглянув. Проти неба видно було силует людини, недалеко від мене, на стежці. Я мовчав, аж доки той чоловік знову гукнув мене. Тепер я не мав сумніву,—це був Анатолій.

Обізвавшися до нього, я сказав йому залишичися на стежці, бо я сам вийду до нього. Обійшовши дугою, щоб не робити прямого сліду, я вийшов на стежку і обнявся з ним, як з рідним братом. В торбinci він приніс мені хлібину, четвертину сала, часнику, пляшку молока, курева й пів чвертки горілки. Ще ніколи в житті я не діставав такого цінного подарунка, як тепер.

Ми відійшли далеченько, до протилежного схилу яру і посидали. Я відразу накинувся на їжу, а він розповідав.

—Ваша господиня говорила, що прийшли за Вами пізно увечері. Не заставши, допитувалися де Ви є. Вона сказала, що десь пішли на досвітки, а де саме,—не знає. Шукали за вами на горіщі і в повітках. У хаті залишився бригадир з одним комсомольцем і чекали аж до світанку. А НКВД'ист із секретарем комсомолу пішли і потім поїхали на поле, на конях. Мені дід розповідав... Його також питали, але він сказав, що про мене нічого не знає. Сьогодні на світанку, як тільки перестав дощ, приходили й до мене — питали, чи я не знаю де Ви, заглядали під піл, на горище і в клуні шукали на сіні. Мені сказали, щоб негайно повідомив бригадира, коли дізнаюся щось про Вас. Так я їм і сказав б!

Сьогодні шукали Вас скрізь по стелу й розпитували людей. А я відразу догадався, що Ви тут. Я б запrosив Вас до себе, але краще почекати, бо можуть навідатися. Я Вам завтра ще принесу їсти. Я попросив його, щоб завтра приніс якусь одежину, бо вночі холодно. Але він, ще тієї ж ночі приніс ватянку й кашкета. Тепер я почував се бе, як король. Умостившися в своєму кублі, зігрітій горілкою і ватянкою, я міцно заснув і прокинувся аж у передобідню пору...

Другий день проминув спокійно. Проходило повз ме-

не лише кілька людей, що йшли десь на поле. Вони мені не загрожували.

Другої ночі, Анатолій приніс мені знову харчів і я не мав потреби іти до діда, просив лише передати йому по-тихеньку привітання, бо певне старий турбувався моєю долею. Анатолій розповідав про наближення фронту і про те, що комуністи ніби збираються тікати. МТС дістало вже тепер розпорядження переорювати лани з цукровими буряками. Петро заїхав сьогодні з п'ятикерпусним плугом, але незабаром виплавив вальници (мало було олив) і буряки, поки що, ростуть. Директор МТС кричав прилюдно на нього, що це "шкідництво", але ніякої прикористі не зробив,—сказав пізніше занести до ремонту і на тому скінчилось. Завтра Ви вже перейдете до мене — сказав Анатолій,— я зробив Вам на горищі добру схованку, там хоч лягти зможете. Я думаю, що їм уже ніколи шукати за Вами.

Наступної ночі, Анатолій провів мене городами до хати і сховав у кутку на горищі, за старими віконними рамами і солом'яними кулями. Випrostавшись на соломі, під кожухом, я заснув непробудним сном і прокинувся аж над вечір. Дружина Анатолія приносила мені обід, але не хотіла будити.

Побув я в цій схованці ще п'ять діб. Все близче гули гармати і Анатолій розповідав, що комуністи навантажують вози різним добром із колгоспної комори, ріжуть свині і від'їжджають. — А директор МТС, я думаю, тільки удає, що збирається іхати, по моєму, він залишиться тут. Є поголоска, що йому доручили понищити, в останню хвилину, всі машини і підпалити скирти з хлібом. Навряд, чи він зробить це. На полі вже нічого не роблять, машини стоять. А вчора приїхали якісь машиною й затруїли все зерно на зерносховищі, а на станції позатруювали його цілі гори...

На 6-ий день моого перебування на горищі, Анатолій швидко вискочив по драбині й крикнув до мене: — Скоріше зазьте! Німецькі танки!

Ми вибігли з ним на подвір'я... Віддалік по полю, обминаючи дорогу стернею, довгими рядами, йшли танкетки з чорно—білими хрестами. Перед них мчало кільканадцять мотоциклетистів, з кулеметами біля стерна.

Без бою вони зайняли й містечко Н...ське...

В підвальні Н...ського НКВД було 148 застрілених у потилицю.

149-го врятувала гаряча Материнська Молитва.

